

מחלוקת לשם שמים עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו

מרדכי עקיבא פרידמן

לעילוי נשמתו של
פרופ' א"א אורבך ז"ל

תוכן העניינים: א. פתח דבר; המומלץ בתפילה: 'חובה'. ב. מנהג בית הכנסת הירושלמי שבפוסטאט; המשתתפים במאבק. ג. עדות הראב"ם על שביטל את מנהג בית הכנסת הירושלמי והחיה תקנות דתיות אחר מיתן. ד. סקירה על תולדות המאבק: דת ופוליטיקה. ה. הישיבה בשורות עורפיות – דיגמה למשא ומתן בהלכה.

א. פתח דבר; המומלץ בתפילה: 'חובה'

אמונת ישראל וקיומן של קהילות ישראל תלויים היו במידה רבה מאז חורבן הבית השני במוסד התפילה שבציבור. לאחר גיבושם של דפוסי התפילה בתקופת חז"ל ועד סוף ימי הביניים דומה, שאולי לא היה איש אחד, שהגה שינויים קיצוניים יותר במערכת התפילה, דפוסיה וטכניסיה מאשר ר' אברהם בן הרמב"ם (הראב"ם). יחסם של יהודי מצרים לדת ישראל בכלל ומעמד התפילה אצלם בפרט נתפסו אצלו כאסין רוחני, כחרפה בפני הגויים וכמכשול עצום בדרך לגאולה. לדעתו חייב המצב תיקון רדיקלי דחוף: עת לעשות!¹

1. מאמר זה יסודי בחימר שנדון בהרצאה שנשאתי ביום עיון לחקר ספרות השי"ת שמן הגניזה בחוג לתלמיד. אינכרטיטת תל-אביב, ב"ב בשבט תשמ"ט. חלקים אחרים מתפרסמים אצל פרידמן, התנגדות לתפילה (ראה את השימת הקיצורים הביבליוגרפיים שבסוף המאמר); הנ"ל. תשובת ר' יחיאל; המקורות והדיונים כאן ושם משלימים זה את זה. [מתחילה חשבתי להדפיס כאן חלקים ניספים של המחקר 'מחלוקת לשם שמים', אולם הם התארכו יקצרה היריעה, ימתכין אני לפרסמם במקום אחר. הפניית לחלקים אלה כבר היפיעי בדפיס ינמצאית בשני המאמרים ההם ובמאמר הזה (מחקרני, סימן כך יכך), ולכן אני מוסיף כאן את כותרת הסימנים שאינם מתפרסמים פה: י. המנהג, הישינוי והמחלוקת; 'מחלוקת לשם שמים'. ז. זמן חיביר מאמר התפילה שביכפאיה; דיגמה בפיה"ם של הרמב"ם ל'עריכה נמשכת' (דקריק) בידי המחבר. ח. חידוש הנבואה והחיאת הדת: התפילה כמכשיר לגאולה. ט. שאלה לראב"ם על

בהגותו איחד הראב"ם את שתי המגמות הסותרות זו את זו, וראה בשתייהן חתירה לאותה מטרה של החזרת עטרה ליושנה. כדבריו, הוא נעשה כמי שמחיה תקנות דתיות אחר מותן, ומחדש את יצירתן (ראה את לשונו להלן, בפסקה שבסוף סימן ג). כדי לתקן את הכלי היה צריך גם לשברו.

הראב"ם ('ראש כל החסידים') עמד בראש תנועה חסידית במצרים. בחיבורו הגדול 'כתאב כפאיה אלעאבדין' (להלן 'הכפאיה'), הוא 'ספר המספיק לעובדי השם', סרטט את שבילי 'דרך החסידות'.³ להתקדמות החסיד לקראת השלמות שני חלקים יסודיים בתכניתו: ההקפדה במצוות, בין בקיום מצוות עשה וההימנעות ממצוות לא תעשה בין באמונתו הצרופה, והקבלה לנהוג על-פי דרכים נוספות שמומלץ עליהן אולם אינן חובה על כל אדם.⁴ תשומת לב מיוחדת הקדיש הראב"ם לתפילה, ורצה לתקן את מהותה ואת סדריה לכלל ישראל. כמפורסם, שיבח הראב"ם את מידותיהם של הצופים המוסלמים בעבודת האלהים, וטען שהם שמרו על דרכי הנביאים האמיתיות, והוא הושפע מהם השפעה רבה בתיקוני התפילה שהציע. הדברים הללו זכו למחקרים רבים ויסודיים, ובמיוחד העמיק נ' וידר בחקר תיקוני התפילה של הראב"ם ויחסם לאסלאם הצופי.⁵

בספרות המחקר המודרנית מתוארת אחת ממידותיו הסגוליות של הראב"ם כ'סובלנות כללית כלפי חילופי מנהגים בליטורגיקה'.⁶ על-פי כתביו של הראב"ם ועל-פי תעודות הגניזה מצטיירת תמונה, השונה בתכלית השינוי מקביעה זו. לדבריו צריך הוא לקדש מלחמה, לעשות 'מחלוקת לשם שמים' נגד יריביו הרשעים.⁷ אף-על-פי שהיו אף מסיבות אחרות להתנגדות החרפה ביותר שגילו בני דורו של

באישיותו של הראב"ם נתחברו שתי מגמות קוטביות ביחס לתפילה בציבור: אורתודוקסיה ורפורמה, ושתייהן למעשה מעורות זו בזו. מצד אחד הוא פעל לבטל את חילופי המנהגים ודפוסי התפילה שאותם ראה כסטיית מן המסורת ההלכתית המחייבת, בעיקר על-ידי פסילת המנהג הארץ-ישראלי הקדום. מצד שני יצר מערכת שלמה של טכסיסים וגינונים, האמורים להקנות לתפילה מהות חווייתית-רוחנית חדשה – וביניהם כאלה, שהם עצמם מהווים לכאורה סטיות גדולות ממסורת ישראל – והטיפו לקבלתם.⁸

מעריב מפויט לשבת. י. בקשה לחצרן יהודי, שיפנה לסולטאן נגד המבטלים את אמירת הפייטנים. יא. תשובת ר' יוסף ראש הסדר, הפוסלת את שליח-הציבור של בית-הכנסת הירושלמי (ניסן, 1211). יב. ניסיון להחזיק בשליח-הציבור המודת: שאלה. יג. אזכור ה'מוקדם' בקדיש: שאלה לר' יוסף ראש הסדר. יד. תלונה על הראב"ם לסולטאן אלמלך אלעאדל (1235 או 1237). טו. אחרית דבר. המאמר שייך למחקר מקיף יותר, שאני מכין על שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו שמן הגניזה, והוא נתמך בחלקו על-ידי מענקים מטעם הקרן הלאומית למדע; קרן הוידעון לתרבות יהודית; והקרנות האלה שבאוניברסיטת תל-אביב: הפרויקט על-שם קפלן להיסטוריה של מצרים וישראל – חקר תולדות עם ישראל וזיקתו למצרים; קרן מחקר בתולדות עם ישראל ופילוסופיה של היהדות ע"ש דורית יניב ז"ל וע"ש מאיר שלום יניב; וקרן יורן-שניצר למחקר בתולדות עם ישראל. תודתי נתונה למנהלי הספריות, שהשתמשתי בכתבי-היד שברשותן. הסתייעתי אף ב'מעבדת הגניזה' של מו"ר פרופ' ש"ד גויטיין ז"ל שבמכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ותודתי נתונה לעובדיו. חלק מעיבוד המחקר נעשה בזמן שהותי במכון אנגברג בפילדלפיה. תודתי למנהליו ולעובדיו. פרופ' ע' פליישר ופרופ' י' קרמר הואילו לקרוא טיוטה חלקית של המאמר, והעירו הערות חשובות. ד"ר חיים כהן העיר הערות נכוחות. להם התודה ועליו האחריות. אלה הם הסימנים, המשמשים להלן בהערכת טקסטים: [ ] = חסר במקור; ( ) = הושטט בטעות במקור; < > = כתיב בין השיטין; << >> = מחוק; { } = כתיב בשיליים. נקודה תחת אית מסמנת שלא נשתמרה בשלמות אי שקראתה מסיפקת.

2. לשון אחר: שני מישורי פעולתו הם גינני ('אנכאר') הפסיל והמלצת המתקן. ראה, למשל, כפאיה (דנה), עמ' 176: 'הם לא גינו כל מה שאנחנו גיננו, ולא המליצו על מה שאנחנו המלצנו עליו'. (כאן ילרוב בתרגומי טקסטים שבערבית-יהודית שבהמשך, מיבא התרגום בשינויים מן המודפס במהדירה, ולא הערתי על כך בכל מקום). אמנם לא רק את המנהגים הפסולים של בית-הכנסת הירושלמי פסל הראב"ם (ראה להלן, הערה 15, ועוד על כך במחקרנו, סימן ו).

3. כך קראו חסידים מצרים לדרכס: ראה פנטון, מקאלה, עמ' 6, 56, הערה 21: השווה גויטיין, הראב"ם, עמ' 148: הנ"ל, חברה, ה, עמ' 479; וכך קרא הראב"ם לדרכי בכתב ההגנה לחסידות שכתב, Bodl. MS Heb. c. 28 fols. 45-46 (Cat. 2876), יצא לאור אצל גויטיין, הגנה לחסידים, עמ' 105-114 (בע"ב), שורה 10, צריך לקרוא 'דרך חסידות' במקום 'דרך חסידים'.
4. ראה פנטון, מקאלה, עמ' 11 והמציון שם.
5. ראה וידר, השפעות. וראה עוד זימר, תיקוני הגוף, במיוחד עמ' 99 ואילך; גילת, לתיקוני הגוף. עיין גם ארליך, דרכי התפילה.
6. בארון, יו, עמ' 135, 359, הערה 10 (Abraham Maimonides' general tolerance of liturgical diversity); שם מייחס הוא את הדברים הללו לגויטיין (תעודות: חברה, ב, עמ' 406 ואילך), אבל אין הייחוס מדויק.
7. עניין זה נדון במיוחד במחקרנו, סימן ו (הערה 91 ואילך ושם).

הראב"ם כלפיו, דומה, שאולי יותר מכל דבר אחר גרמו לכך פעולותיו הנמרצות וחסרות הסובלנות בתחום התפילה.

בהגדרת ההכנות לתפילה יסדריה הלך הראב"ם בעקבות אביו על-פי ההליך שבהל' תפילה ד, א (חמשה דברים מעכבין את התפלה... טהרת הידים, וכיסוי הערוה, וטהרת מקום התפלה, ודברים החופזים אותו וכוונת הלב) וכן ה, א (שמונה דברים צריך המתפלל להיזהר בהן ולעשותן; ואם היה דחוק, או נאנס או שעבר ולא עשה אותן, אינן מעכבין. ואלו הן: עמידה, ונוכח המקדש, ותיקון הגוף, ותיקון המلبוש, ותיקון המקום, והשוית הקול, והכריעה וההשתחויה). הראב"ם האריך מאוד בפירושי שתי הקטגוריות הללו, ונסך בהן תוכן חדש, לפעמים בניגוד מפורש לדעת אביו. כך, למשל, הוא ייחס חשיבות יתרה לרחיצת הידים והרגליים לפני התפילה עד שחייבה גם ביום הכיפורים ובתשעה באב. חשיבות מיוחדת ייחס לתפילה נוכח המקדש (כלומר בכיוון ירושלים) אף בשעת הישיבה ולתנוחות המתפלל ולתנועותיו. הוא אף חייב עמידה במקום שרגילים היו לשבת, ישיבה בצורת כריעה על הברכיים והשתחויות (בפישוט ידיים ורגליים) רבות בתפילה.⁸

דומה, שלא רק תוכן שתי הקטגוריות הללו אלא אף הגדרתן כקטגוריות משפטיות בידי הראב"ם יש בה מן החידוש והייחוד. הוא משתמש במונחים המקובלים במשפט המוסלמי ל'אלאחכאם אלכמסה', כלומר לסיווג כל מעשיו של אדם לחמש קטגוריות: חובה, מומלץ, מותר, מגונה ואסור. השפעת הקטגוריות המוסלמיות על מחשבתו המשפטית של הרמב"ם ושימושו בהן נחקרו על-ידי י' קרמר.⁹ הראב"ם פותח את דיונו הארוך שעל התפילה ('מאמר התפילה') שב'כפאיה' בהגדרה משפטית של כמה מן הקטגוריות הללו. הוא מוצא ראיה לשונית לשימוש מורחב במלה 'וגב' בצורותיה השונות (במיוחד 'גב'), כמורה אל המעשה שראוי לעשותו, כלומר, המומלץ ('אלמנדוב אליה').¹⁰ על סמך זה הוא קיבע שימוש לשוני-משפטי חדש, וקורא לשתי

הקטגוריות, תהכרחי והמומלץ, 'ואגבאת' (באופן מילולי: 'חובות').¹¹ לא ייתכן שהגדרה זו היא עניין לשוני בלבד או הגות משפטית תאורטית גרידא. אמנם הראב"ם חזר על דבריו אביו באשר להבדל בין מה שמעכב את התפילה לבין מה שצריך לעשותו אבל אין הוא מעכב. אבל קריאת הקטגוריה השנייה 'ואגבאת' (חובות), אותה לשון המשמשת לקטגוריה הראשונה, היינו עירוב התחומים בין ההכרחי והמומלץ, כששניהם נעשים 'חובות', הריהי נסיכת תוכן חדש למומלץ בתפילה (תחום שממילא הוא הרחיב אותו ביותר) ותוספת משקל סגולית לצורך בעשייתו. הגדרה חדשנית זו נעשית כחלק מפולמוסו של הראב"ם עם מתנגדיו.¹² שינוי דומה בקטגוריות של חובות מוצאים אנו אצל התאולוג-המיסטי המוסלמי המפורסם, אלגואלי (נפטר בשנת 1111). אף הוא מוסיף עניינים הרצויים בתפילה לתחום ה'ואגב',¹³ ושם יש בהקבלה זו יותר ממקרה מעניין בלבד.¹⁴

ב. מנהג בית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט; המשתתפים במאבק אם ראה הראב"ם צורך לתקן את ההכנות לתפילה ואת התנוחות והתנועות של המתפלל, שהן בחינת חיצוניות התפילה, על-אחת-כמה-יוכמה שחש מחויבות יתרה לתקן את המעוות שבגופה, התפילות והברכות שהיתה טעות בדפוסייה, שיבושים שבקריאת התורה וכו'.¹⁵ נמצא, שהראב"ם וחכמים אחרים שצידדו בו (ראה להלן), תקפו את הטעויות בתפילה ובמנהגיה, והציעו תקנות כדי לשפרם ולשכללם בשני מישורים שונים. סביר להניח, וכפי שנראה יש גם ראיות לכך, שהראב"ם ראה נחיצות עליונה לתקן את המעוות בסדר התפילה ובנוסחותיה גופן ובמנהגות התפילה.

11. והשווה, למשל, בעניין הישיבה בשורות עורפיות (ראה על כך להלן, סימן ה), תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63: 'ולפי זה אין הישיבה כך בתפילת צבור ובבית הכנסת חומרא אלא חיוב'.

12. זאת ועוד. בכפאיה (דנה), עמ' 79: 'ובגלל מי שנלחם באמת ורוצה לדחות את האנשים מן הכוונה ותוספת ההשתדלות בעבודת בוראם ברוך שמו צריך לשקוד על זאת. אדרבא, צריך להעמיד אותה במדרגת מצוות חובה ("פרץ")! (אשר להפניה בהמשך לברכות יא ע"א, ראה ליברמן, תוכ"פ, א, עמ' 5). והשווה שם, עמ' 139, שאם מישהו נתרפו ידיו בקיום ההשתחויות המרובות שעליהן המליץ הראב"ם, אין צריכים לומר עליו, שהוא 'לא קיים מצווה' ("פרץ") בהן, כדי לרפות את ידיו עוד. להלן, הערה 150, תמצא דוגמה, שבה מפרש הראב"ם הלכה כ'מותר' ('מבאח'), ואחר כך מנמק מדוע יש לאסור איתה.

13. ראה לצרוס-יפה, מחקרים, עמ' 380.

14. עוד על כך במחקרנו, סימן ה, ד"ה בעולם הרוח של האסלאם ואילך.

8. כפאיה (דנה), עמ' 60: 'אילך, כתביד מן הגניזה של הכפאיה, העוסק בהשתחויות, נמצא ב- TS Arabic 46.221 (כתביד זה ציין על-ידי פנטיק, מכתב, עמ' 160, הערה 4, אילם נפלה טעית הפיס בציון: TS Arabic 46.321. המספר נכון אצל פנטיק, ביקורת 'כפאיה', עמ' 196).

9. ראה את מאמרו בקיבוץ זה.

10. כפאיה (דנה), עמ' 60. יש לתרגם שם: 'ילפעמים מתכוונים בו ("ב'גב") - בהרחבת המשמעות - למימלץ עליו'. השייה כבר גילדברג, מעשה נסים, עמ' VII: אפנשטיין, פרק, עמ' 33. דנה תרגם: 'יש שמתכוונים בו למשמעות קלה ממימלץ עליו'.

בבית־הכנסת הירושלמי הקדום שבפוסטאט. שם היה מנהג מיוחד במינו של קריאה כפולה, המשקפת פשרה קדומה עם המנהג הבבלי: את הסדר הארץ־ישראלי קראו מספר תורה כהלכתה, אולם הוסיפו אף את קריאת הפרשה הבבלית בחומשים.¹⁵ תוך שנים אחדות לאחר פטירת הרמב"ם נערכה התקפה רחבה על כלל התפילות והמנהגים 'הפסולים' של בית־הכנסת הזה. כך מסתבר מהיערכותם של בני הקהילה בשנת 1211. בשליש הראשון של חודש אדר, אתקכ"ב לשטרות, חיברו המתפללים בבית־הכנסת הירושלמי שבפוסטאט מסמך מרשים (כתב אמנה, כפי שקורא לו 'ע' פליישר), ובו קבעו את נאמנותם לסדרי התפילה המיוחדים שלהם, שלשם נבנה בית־הכנסת, ואשר אבותיהם ואבות אבותיהם דבקו בהם במסירות.

חלקים מכתב האמנה פורסמו כבר על־ידי יעקב מאן, השערותיו, שראש יהודי מצרים באותו זמן, הראב"ם, חתם על כתב האמנה המקורי ושהוא נתחבר בהסכמתו על־מנת להתרחק מן המחלוקת, פורחות באוויר, ואין להן על מה שיסמוכו.¹⁶ מאן התעלם מן הנימה הפולמוסית שבמסמך ומן המשתמע בצורה ברורה מן הכתוב בסופו, 'אין דרך לאדם לשנות' כו' ו'אסור לגרוע' כו', המוכיחים, שאכן לפנינו התארגנות נגד ניסיונות להכניס שינויים לסדרי התפילה הנהוגים בבית־הכנסת הירושלמי. המסמך פורסם במלואו ונחקר באופן יסודי בזמן האחרון על־ידי פליישר. הסברו, שהמסמך נכתב כתגובה ללחצו של הראב"ם להכניס תיקונים בסדרי התפילה של בית־הכנסת הירושלמי, הוא בוודאי הנכון, והוא מתאשר על־ידי התעודות שמן הגניזה הנדונות להלן ועל־ידי חלקי ה'כפאיה' שנתפרסמו לאחרונה. מלשונם של הראב"ם בחיבורו הנ"ל נראה לפעמים כאילו הוא נותן דעתו לכתב האמנה ודוחה אותו (ראה בהערות לסקסט).

בגלל חשיבותו לנושא מחקרנו נביא כאן תרגום שלם של כתב האמנה:¹⁷

18. על כך ראה פליישר, תפילה, עמ' 293 ואילך; פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 78 ואילך.
19. מאן, היהודים, א, עמ' 221–223; הנ"ל, מקורות, א, עמ' 417. וכן אין יסוד לדברי אשתור, קווים, עמ' 150, ש'הכירה קהילת־פוסטאט רשמית בסדרי־התפילה וכו'.
20. כתב־יד אוקספורד, ספריית הבודליאנה (Cat. 2834, no. Bodl. MS. Heb. b. 13, f. 41). פליישר, תפילה, עמ' 218 ואילך. ביאור המנהגים הנזכרים באמנה תמצא שם, עמ' 223 ואילך. וראה עוד פרידמן, התנגדות לתפילה, ועיין שם, עמ' 72, הערה 7, בדבר נוסח האמנה ותרגומה. כאן יתרגומים דלהלן מלים עבריות המועתקות לתרגום בצורתן מידפסית בהדגשה.

אף שבוודאי הוא נתן את דעתו למעוות שבתפילה אצל שאר 'בני הגולה',¹⁵ הנה כמטרה מיוחדת לחציו הוא הציב את התפילה ומנהגי התפילה הארץ־ישראליים שנהגו בהם בפוסטאט בבית־הכנסת של הירושלמים ('אלשאמיין'). מנהגם המיוחד נחשב בעיניו ובעיני חכמים 'בבליים' אחרים מנהג שאינו כהלכה. ומה יועילו ההשתחויות ופישוט הידיים, אם אין המתפללים יוצאים ידי חובה בתפילותיהם?

התפילה ומנהגי התפילה הארץ־ישראליים, מהותם, פרטיהם ודקויותיהם, במיוחד על־פי הנהוג בבית־הכנסת הירושלמי שבפוסטאט, הם ללא ספק אחת המתנות היקרות ביותר, שהעניקה לנו הגניזה הקאהירית.¹⁶ בהרבה פרטים נבדלה תפילת בני ארץ־ישראל מתפילת בני בבל, והבולט שבהם הוא בקריאת התורה. בני בבל גמרו את קריאת פרשיות התורה כולה בשנה אחת, אולם ה'שאמיין' המשיכו את מנהג ארץ־ישראל שמן התקופה התלמודית לגמור את קריאת סדרה תוך שלוש שנים (או שלוש ומחצה).

בארץ־ישראל גופה גברה השפעת גאוני בבל, אשר פסלו את מנהגי ארץ־ישראל. תהליך זה הביא בסופו לביטול המנהגים המיוחדים בתוך ארץ־ישראל, כולל קריאת התורה במחזור התלת־שנתי.¹⁷ אולם שריד ופליט למנהג זה נמצא במצרים,

15. את ההקדמה השנייה לספרו הקדיש הראב"ם לרשלנות של בני הגלות בתפילותיהם: כפאיה (דנה), עמ' 184; ראה שם, עמ' 17. וראה שם בראש עמ' 93: חשכת הגלות. השווה פנטון, מאמר מיסטי, עמ' 145. בתשובות הראב"ם, סימן פג, עמ' 120 (בתרגום): 'וכך היו עושים [לברך את ברכות השחר בבית־הכנסת] בפוסטאט עד שביטלנו מנהג זה עם שאר התנהגות הנפסדות שביטלנו' (לעניין ההוא ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 564 ואילך). התשובה היא נכתבה לבני תימן: במקום אחר מתכוון אני לעסוק בתשובותיו של הראב"ם לבני תימן בעניינים שונים בהלכה ובמנהג, כולל תפילה.

16. למרות הידיעות הללו ולמשמעותן ראה פליישר, תפילה.

17. על תהליך זה ראה במיוחד פליישר, תפילה, עמ' 293 ואילך. הידיעה על ביטול המנהגים על־ידי גאוני בבל בתשובת ר' יוסף ראש הסדר (דף א, ע"ב, שורה 19), המתפרסמת אצל פרידמן, התנגדות לתפילה. על האפשרות שהקריאה החד־שנתית נהגה אף בארץ־ישראל בתקופה קדומה בצד הקריאה התלת־שנתית ראה פליישר, לוח, עמ' 244–245; ריזנטל; שטיינפלד; פליישר, תשובה; הנ"ל, תפילה, 316 ואילך; הנ"ל, בירורים, עמ' נז ואילך; ולאחרונה הנ"ל, קריאה. ועיין עוד שפרבר, מנהגי ישראל, ב, עמ' רסד–רסז; בראיילן, ברכות וקלות; הנ"ל, לפירושה של ברייתא.

אבו מנצור ז"ל, ורבינו חייא ורבינו (14) אפרים ורבי' יעקב הכהן הרב הגדול ז"ל,²⁵ עד זמן מר' ורבי' אדונינו משה הרב הגדול המובהק הפטיש (15) החזק נר המערבי דגל הרבנים יחיד הדור אות העולם ופלאו ממזרח שמש עד מבואו (16) מרדכי הזמן צורבא מרבנן זצ"ל ובתי דינים הקדושים מר' ורבי' שלמה הרב הגדול [...] ז"ל, (17) ומר' ורבי' אדונינו יצחק הרב הגדול בישראל דגל הרבנים ז"ל וכבוד מרינו ורבי' אדונינו [עלי] ²⁶ (18) הדיין המשכיל המופלא הרב הגדול המעולה נזר המשכילים ז"ל. ואנחנו נשארים על-פי שמירת (19) תקנותיו ומנהגיו עד עכשיו ועד עולם. ואין דרך לאדם לשנות מהם דבר ולא לגרוע דבר ולא (20) להתנגד אליו בכלל, בשום פנים ואופן. ועל כך כתבנו את חתימותינו בשליש הראשון מחדש אדר] (21) שנת אתקכ"ב לשטרות. מי שעשה עם אבותינו בו נסים ונפלאות יעשה עמנו ועם כל ישראל, וכן יהי [רצון].²⁷ [בכתובה אחרת:] (22) אסור לגרוע מן תקנות הגאונים, החכמים, הראשים ובית דין²⁸ והזקנים,²⁹ (23) ומי שחולק על כך לא יישמע דברו. וכתב נסים(?) הכהן בר' סעדיה הכהן [נוח] ע[דן].

הרקע של ההתארגנות הזאת, של הכרזת הנאמנות הטקסית למנהגי התפילה וקביעת האיסור לשנותם, מתבאר על-ידי מסמכי הגניזה וכתבי הראב"ם הנדונים

(1) [אומרים אנה]נו, התומים בסוף המסמך הזה,²¹ שאנו רוצים במה שנתרצו בו אבותינו וסבינו, (2) ירצה אותם ה', ובמה שנעשה בנוכחותם ובנוכחותנו. היינו תיקון ומנהג בית הכנסת. הידוע בבית הכנסת הירושלמי (3) בפוסטאט ('מצר'), אלהים יכונניהו עד עולם סלה, סדרי התפילות בו בחול ובראשי חודשים, ותפילת השיר, (4) ותהלכות ספר תורה, הידוע כספר השיר, מן ההיכל אל הבימה,²² וקריאת עשר הדברות, והחזרתו אל ההיכל, (5) בלי פתיחה ובלי קריאה בחיובו הקבוע בשבתות ובחגים, וקריאת הפרשה בחומשים בחיוב (6) של כל שבת, ושקוראים בספר תורה את הסדר המתאים לאותה שבת ואת הפסרתה. כי הקריאה בו (בבית הכנסת) (7) בספר תורה לפי הסדרים ועניני החגים, כל חג וחג כמנהגו וכתקונו, אשר לא נבנה (בית הכנסת) (8) אלא לשמו, לפי מה שראו נכון לתקן חכמי אותו דור וקבעו אותו ז"ל והדורות אשר באו אחריהם.²³ והתפללו בפניהם (9) על-פיו, והיה נראה יפה בעיניהם, וקיבלו אותו ופעלו על-פיו, עד זמן אדונינו גאוננו נגידנו סעדיה ראש ישיבת גאון יעקב ז"ל²⁴ (10) וזולתו מן הגאונים והרבנים והחכמים ז"ל, עד זמן הראש אבו אלפצל אדונינו נגידנו מבורך שר השרים (11) נגיד הנגידים סנהדרא רבא צורבא מרבנן נר הגולה תפארת חצי גרן עגולה ובית דינו ז"ל, עד זמן (12) אדונינו גאוננו מצליח הכהן ראש ישיבת [גאון] יעקב ובית דינו ז"ל, עד זמן אדונינו שמואל הנגיד הגדול (13) שר השרים ונגיד הנגידים גביר הגבירים ימין המלוכה, והוא הראש

21. כתב-יד שלפנינו היא העתק אחד בלבד, ואין עליו חתימות מלבד פסק ההלכה שבשורית 22-23.

22. במקור 'אלאגביל', ראה קיטשר, מלים, עמ' 10-13; גויטיין, היישוב, עמ' 219 ואילך; הנ"ל, חברה, ב, עמ' 146-147; גיל, ארץ-ישראל, ב, עמ' 608, הערה 3; פליישר, תפילה, עמ' 220, הערה 17.

23. עיין כפאיה (דנה), עמ' 184: 'חלפי השנים יעברו הדורות בולול בחיובית שהצבענו עליהן'.

24. כהן (שלטין), עמ' 253 מסביר את הזכרת רס"ג באמנה בכך שהוא חיבר סידור שנידע לחסל את האנארכיה בליטורגיקה, אולם אין האמנה מכינת לקבוע ניסח תפילה אחיד אלא לשמיר על מנהגי התפילה של הקהילה הארץ-ישראלית, שהם שינים מן המנהגים הבבליים. פליישר (תפילה), עמ' 221, הערה 21 מעיר, שאף לא אחד מן המנהגים המצוינים במסמך נזכר בסידורי של רס"ג. פליישר מסביר, שהגאון היה החכם הקדים ביותר שחתימו השטר הכיר את שמי יידעי בו שהיה מצריו. אני משער, כי היתה בידו בני הקהילה בסוריה, שכמי שאר החכמים הנזכרים ישב אף רב סעדיה זמן מה בפוסטאט עצמה.

25. ראה עליו גויטיין, הוספות ל'הרב', עמ' 152-153.

26. כך יש להשלים; ראה גויטיין, ריה"ל, עמ' 148.

27. אפשר שהתפילה לנסים אינה רק מליצה שגרתית שנוספה להזכרת חודש אדר, אלא אף קריאת ייאוש של החותמים על האמנה, שדרוש להם נס מן השמים כדי להינצל ממוימת בעלי הרפורמה הרוצים לבטל את מנהגם. השווה TS 8 J 21.12 (מחקרנו, סימן י), ע"ב, שורה 1 ואילך, שייקח הנמען דוגמה ממרדכי היהודי.

28. אולי צריך להיות 'בתי דין', כלומר הדיינים (השויה שורה 16).

29. הראב"ם, כפאיה (דנה), עמ' 176 (תרגום): 'המנהגים אשר מיבאים כראיה נגד מה שביארנו הנם עתיקי יומין, ינעשו בנוכחות נכבדים וחכמים גבורי התורה בעלי הוראה, והם לא גינו את כל מה שאנחנו גינינו' כו'. ושם, עמ' 179: 'ואנשים - חכמים ודיינים וטובים (שבבני אדם) - נמנעו מלמחות, בגלל סיבות שאין אני מזהים איתן, בין מפני שקצרה ידם מלמחות, בין מפני שמה שנתברר לוולתם (קרי: לראב"ם) לא נתברר להם - ואין גנאי להם בכך - בין בגלל סיבות שינתי' כו'. בהמשך נדרש הראב"ם לשתיקה, שנגזרה, לדבריו, על אבינו; עיין להלן, סימן ג.

והמתפרסמים במחקרנו. עד מתי התקיים המנהג הארץ-ישראלי שבבית-הכנסת הנ"ל נראה להלן בסימן ג.

מן הראוי שנציין כאן, שלא תמיד ברור, אם מתנגדי הראב"ם התנגדו באופן שווה גם לשינויים שהכניס בתפילה על-ידי פסילת מנהגים, בעיקר של בית-הכנסת הירושלמי בפוסטאט, וגם לתקנות החדשות, שרצה להנהיג בסדרי התפילה, מהן ששיו להם אופי חסידי (צופי), וכן הספק בדבר תמיכת תומכיו. אשר לכתבי הגניזה, מו"ר פרופ' ש"ד גויטיין ו"ל פרסם תעודות שעניינן הסוג השני של ההתנגדות.³⁰ התעודות החדשות, הנדונות להלן, רובן ככולן עניינן הסוג הראשון.

מי היו האשים, שנטלו חלק בפולמוס התפילה משני צדדי המערכה? הגניזה מגלה את זהותם של שני חכמים, שתשובותיהם תמכו בעמדותיו של הראב"ם באופן ברור, אף-על-פי שאין הוא נזכר בהן במפורש: ר' יוסף ראש הסדר בר' יעקב ור' יחיאל בר' אליקים.

ר' יוסף ראש הסדר היה תלמיד חכם, שהיה פעיל במצרים בסוף המאה השתים-עשרה ובתחילת המאה השלוש-עשרה. אמנם לא תמיד תמך ר' יוסף ראש הסדר בעמדותיו ההלכתיות של הראב"ם. אדרבא, במחלוקת הלכתית שפרצה ביניהם בשנת 1208 הם השמיעו זה נגד זה דברים חריפים, הגובלים בעוינות גלויה, ועל-פיהם קשה לתאר, שר' יוסף תמך בתיקוני החסידים של הראב"ם.³¹ אולם באשר להתנגדות לתפילות ולמנהגי התפילה המיוחדים של בית-הכנסת הירושלמי בפוסטאט, דומה, שאין שני לו.

בחודש ניסן אתקב"ב (1211), כלומר חודש אחד בלבד אחרי חיבור כתב האמנה, השיב ר' יוסף ראש הסדר תשובות לשלוש שאלות לפחות, שנשלחו אליו, בדבר מנהגי בית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט.³² ר' יוסף ראש הסדר הוכיח עצמו כראשון המדברים נגד מנהגי הירושלמים, ואין ידוע לו רצונו ביחסו השלילי הקיצוני למנהגי ארץ-ישראל בתקופה הבתרית-למודית מלבד פירקוי בן באבוי. יש רגליים להנחה, שר' יוסף הכיר את כתביו והושפע מהם.

30. ראה גויטיין, הראב"ם והגני, עמ' 184 ואילך.

31. על ר' יוסף ראש הסדר ראה גינת, ראש הסדר, הספרות שצינת שם: פרידמן, התנגדות לתפילה. על המחלוקת הנ"ל ראה פרידמן, על שו"ת הראב"ם, עמ' 264 ואילך.

32. ראה פרידמן, התנגדות לתפילה. התשובות הן משמשות מקור חשוב לידועות על התפילות ימנעו תפילה ארץ-ישראליות שבפוסטאט. תשובותיו המתפרסמות במחקרנו, סימנים יא ויג, שייכות אף הן לפרשה (ראה להלן, סימן דא).

מכתבי הראב"ם יודעים אנו, שההתנגדות לתיקוני החסידים היתה כללית בציבור. בכתב ההגנה שחיבר, הוא מנה שלוש כיתות, שפסולות לדעתו לשפוט את החסידות, היינו, שפסלו אותה, והן (א) הדיינים ופוסקי ההלכה, (ב) השואפים לראשות על הציבור ולהנהיג (ג) והמוני העם, השונאים את החסידים בגלל דרך חייהם השונה כל-כך והמרוחקת מזו שלהם.³³ הגניזה מגלה לנו את זהותם של מקצת השואפים לראשות, הם 'בני השישי', שבין משפחתם לבין הרמב"ם והראב"ם היתה התמודדות ארוכת שנים.³⁴ בכתבי הראב"ם ובתשובות ר' יוסף ראש הסדר נזכרו תשובות ופסקים אנונימיים נגד הרפורמה בתפילה.³⁵

הראב"ם ושני החכמים הנ"ל, ששיטתו פעולה עמו בהתנגדות למנהג הירושלמי, היו כולם חדשים במצרים: ר' אברהם בנו של מהגר מאנדלוסיה, ר' יוסף ראש הסדר מהגר מעראק ור' יחיאל מהגר חדש כנראה מאירופה הנוצרית. הם עמדו נגד קהילה ותיקה וגאה בעלת מסורת של מאות רבות של שנים.³⁶

33. ראה גויטיין, הגנה לחסידים. השווה שייבר, איגרת, עמ' קמ ואילך.

34. ראה סימן ג, ד"ה שתיקתו של הרמב"ם מיוחסת, וכן במחקרנו, סימן יד, ד"ה בראש מתנגדיו.

35. כך, למשל, כפאיה (דנה), עמ' 149: מורה הלכה אחד, שהוא מן המפורסמים שבתלמידי חכמים של אירופה הנוצרית ('רום') וזקניהם (ראה להלן, הערה 175).

36. על ר' יחיאל ומוצאו ראה פרידמן, תשובת ר' יחיאל, גם רבו של הראב"ם בחסידות, ר' אברהם החסיד, היה כנראה בנו של מהגר מאנדלוסיה (על כך במקום אחר). התומכים במנהג בית-הכנסת הירושלמי טענו, שהוא נבנה לפני יותר משש מאות שנה, ומאז נשמר אותו מנהג (דבריהם מובאים בתשובה של ר' יוסף ראש הסדר). על משמעות התוארוך הזה לבניין בית-הכנסת ראה פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 74 ואילך. (חלוקת האוכלוסיה היהודית שבמצרים לשלוש קבוצות כפי שהיא מוצגת במבוא של כפאיה [דנה], עמ' 34 - יהודי מצרים הוותיקים, יוצאי בבל ובני ארץ-ישראל - לקחה מספרות מחקרית, שאבד עליה הכלל [כך אף בעניינים מסוימים אחרים שם]. אין כל ידיעות על אוכלוסיה יהודית מצרית ותיקה בעלת בתי-כנסת, מסורת הלכתית ומנהגי תפילה משלה בתקופת הגניזה הקלאסית. יהודים אלה התפללו לפי מסורת ארץ-ישראל. ומה שכתב שם, שמספר בני ארץ-ישראל היה קטן מהבבלים, הוא לא נכון. בקהילות המצריות בעלות שני בתי-כנסת, ארץ-ישראלי [ירושלמי] ובבלי, הבבלי, הוא החדש, תמיד היה 'הקטן' בתקופה זו.)

ג. עדות הראב"ם על שביטל את מנהג בית-הכנסת הירושלמי והחיה תקנות

דתיות אחר מותן

ר' אברהם כותב (תשובות הראב"ם, סימן פז), ש'בשעת התגלותו' ביטל אמירת ברכת מעריב ערבים בנוסח הכולל שינוי בתפילת ערבית של שבת. בדיון שבמחקרנו, סימן ט, נראה, שאותו נוסח היו אומרים בבית-הכנסת הירושלמי בפוסטאט, ואליו מתכוונת הודעתו של הראב"ם. בסימן זה דנים אנו בפסקה מן ה'כפאיה' שנתפרסמה כבר לפני זמן רב. היא כוללת ידיעות חשובות ביותר בהקשר זה, אולם משמעותו המלאה של הקטע נעלמה מעיני החוקרים. בסוף הסימן מביאים אנו פסקה מחיבורו של הראב"ם 'מעשה נסים'. אף היא נתפרסמה לפני זמן רב, כוללת ידיעה מפליאה על יחסו של הראב"ם לתקנותיו הפולחניות ונעלמה כליל מעיני החוקרים.

נקדים הערה לטקסט הראשון. כמעט ודאי לדעתי, שפסקה זו לא נתחברה בבת-אחת. הנראה הוא, שחלקה הראשון נתחבר שנים רבות לפני שהוסיף רבנו את החלק השני. במחקרנו, סימן ז, ימצא דיון על זמן חיבור (מאמר התפילה של) ה'כפאיה' ושיטת עריכתה הנמשכת בידי המחבר.

כפאיה (דנה), עמ' 179–180: 37

ויגב אן תעלם אן מנהגות בני הגלות וצריך אתה לדעת, שיש במנהגות בני פי צלואתהם וקראתהם פי ספר הגלות בתפילתיהם ובקריאתם בספר תורה פיהא אנואע מן אלשבושים תורה סוגים שונים של שיבושים, מרכבה מן אלעאב רוסא קצד פיהא המירכבים ממשחקי ראשים, שביקשו בהם נואמיס ריאסה ותקארייר חזנים צעיפין נימיסי ראשות, 39 ימביעות חזנים, אלעלם 38 או עדימיה ואכתלט פיהא שחמתם דלה אי אפילו נעדרת. 40

37. בדקתי תצלים כתב-יד (Bodl. MS. Heb. 1274, fol. 55r–56v). הטקסט שבמהדורה של דנה מדויק. בתרגום דלהלן שינויים רבים מזה המודפס אצל דנה, ולא הערתי על כולם.

38. לשימושו של אלגואלי ב'צעיף' לחילשה שכלית ראה לציריסיפה, מחקרים, עמ' 92–94. עיין עוד במחקרנו, סימן י, הערה 79.

39. השויה עמ' 184 (בתרגום): 'תפילת יכרימה אין שמים לב אליהן, אלא נעשית כלאחר יד ימשחקים בהן'. יאצל כפאיה (הזנובלט) ב, עמ' 408–411 (בתרגום): '... כמו שנתמנה עבדות ה' של בני הגלות בבתי-הכנסת שלהם מן תפילת שמשמעותן נעלה – לפי שמבין אותה – יקריאת התיבה, ימן משחקים, גינינו ראשית ימלמילים... וכבר דיברנו בזה בתלקים הקדמונים'.

40. תשובות הראב"ם, סימן צ, עמ' 134: 'ויב המשחקים האלה הם תקנת החזנים' וכיוצא. עוד על כך במחקרנו, סימן יא. יראה תשובות הראב"ם, ב, סימן רס, עמ' 489 (תרגום): '... לפי קביעת החזנים, לא לפי קביעת תלמידי החכמים'.

אלצואב באלכטא ואלואגב באלמנכר ואלחסן בצדה וסכת אקואם עלמא ודיינין ואכיאר ען אלאנכאר לאסכאב לא נחקקהא אמא לאן קדרתהם עגות ען אלאנכאר ואמא לאן אלדי תבין לגירהם לס יתביין להם ולא נקץ פי חקהם פי דלך ואמא לאסכאב אכ[רי] (גי) 41 מטרדה פי כל גזאיה וגזאיה פי כל בלד ובין כל קהל עלי מתאל ואחד כל פיהא אכתלאף שריד כמא בינא פי אלוקף פי אלקדושה ואלקדיש וגיר דלך ממא לס נבינה

ועינינו ראו ולא זר פי הדה אלבלד אלתי נחן פיהא מדינה מצר כניסתאן משהורתאן אחדאהמא תערף באלעראקיין אלמנהג פיהא פי

ונתערבו בהם הנכון בטעות, החובה במגונה והיפה בהפך ממנו. ואנשים – חכמים, ודיינין וטיבים (שבבני אדם) – נמנעו מלמחות, בגלל סיבות שאין אנו מזהים אותן, אם מפני שקצרה ידם מלמחות, 42 אם מפני שמה שנתברר לזולתם לא נתברר להם 43 – ואין גנאי להם בכך – ואם בגלל סיבות אחרות. (והמנהגות) [בל] 44 תי 44 כלליים בכל פרט ופרט, ככל עיר, ובין כל קהל, בצורה אחת. אדרבא, יש בהם חילוף עצום, כמו שביארנו, בעמידה בקדושה ובקדיש 45 וחץ מזה ממה שלא ביארנו אותו.

ועינינו ראו ולא זר 46 בעיר הזאת, אשר אנו בה, מדינת פוסטאט, שני בתי-כנסת מפורסמים. אחד מהם ידוע 'הבבלים' 47. המנהג בו בתפילה ובקריאה בספר תורה

41. משער אני שיש להשלים מעין השלמה זו.

42. לפי דברי הראב"ם להלן שייך אביו הרמב"ם לקטגוריה הזאת: לא כך הצטייר הרמב"ם בעיני הדורות הבאים. בשו"ת הרדב"ז, ד, סימן אלף קסה [צד], כה ע"א (בעניין תקנת הרמב"ם בדבר תפילת לחש): 'שאם היה אפשר לעשות תקנה אחרת, הקצרה ידו של הרמב"ם ז"ל מלתקן? ושם ע"ב: 'לא שאני חולק על הרב לומר שלא היה בידו לתקן' וכיו'.

43. לזולתם, כלומר לראב"ם עצמו. ב'כפאיה' (דנה), עמ' 176–178, מרחיב הראב"ם את הדיבור על כך שיתכן שנתברר לאחרונים מה שלא נתברר לראשונים.

44. דומה שנשמט כאן משהו, והשלמתי לפי העניין.

45. ראה כפאיה (דנה), עמ' 75 ואילך. ועיין ההערות בשם אפסוביצר אצל אפנשטיין, פרק, עמ' 59.

46. על-פי איוב יט, כו בשינוי לשון הכתוב מ'ועיני' ל'ועינינו' על-פי העניין. במקום אחר (כפאיה [דנה], עמ' 94) מביא הוא את הכתוב ככתבו וכלשונו.

47. מילולית: העראקים.

ונחן אלדיי⁵⁵ אלפנא פי אואיל תקדמנא ואנו אשר איתדנו בתחילת הנהגתנו – אלדיי⁵⁶ נרגוא אן יכון רבחנא⁵⁷ למא אשר אנו מקווים שיהיה שכרנו, בגלל דכרונא⁵⁸ פיה מן זכיות מעאדלא זכויות שצברנו בה, שווה לחסרון כלשהו, לכסארה מא כסרנאה מן אלאשתגאל שהחסרנו, שלא התעסקנו בשלמויות בכמאלאת דיניה ומלאזמה אעמאל הדתיות ובדבקות במעשים פנימיים – את באטנה ביי⁵⁹ מנהג אלכנסיתין מנהג שני בתיי הכנסת.⁶⁰

פסקה זו משכה את תשומת לב החוקרים עוד בשנות השישים של המאה התשע-עשרה. ב' גולדברג עשה ניסיון לתרגם את הסעיפים השני והשלישי כבר בשנת תרכ"א, והוא פרסם את הטקסט של הסעיף השני בשנת תרכ"ז.⁶¹ הטקסט של הפסקה כולה התפרסם לפני כמאה שנה על-ידי א' ביכלר.⁶² הסעיף השני ('ועינינו ראו... אין לאל ידו') תורגם ונידון פעמים מספר בספרות המדעית.

55. לשימוש כזה במשפט 'אלדיי' ראה בלאו, דקדוק, עמ' 227, סעיף ב, עמ' 242, סעיף ב (ושם דוגמות מלשון הראב"ם). וראה להלן בפנים בסוף ד"ה אולם עיקר ענייננו.
56. קאופמן, עמ' 462, הערה, הציע לתקן במקום 'תקדמנא אלדיי': 'אלדיי תקדמנא', אך ללא הועיל. ראה את ההערה לתרגום.
57. אצל ביכלר, עמ' 421, בטעות: 'רצחנא'. חוץ מתיבה זו העתקתו לסעיף זה מדויקת.
58. הגו"ן תוקנה מאל"ף, ומסתבר שהיה צריך להיות 'דכרנא' (דלכרנא), היינו 'אגרנו', כפי שדנה אמנם תרגם, ותיקון השיבוש בכתיבת המלה לא עלה יפה. קאופמן, עמ' 462, הערה, כבר הציע לתקן ל'דכרנא' על-פי הטקסט שהדפיס ביכלר.
59. קאופמן, שם, 'תיקן': 'מן', וזו טעות.
60. תחביר המשפט מקשה על הבנתו בגלל 'אלדיי' (אשר) הראשון והמשפט המשועבד 'אשר אנו מקווים... במעשים פנימיים', המפסיק את הרצף, שנוסף כהערת ביניים (מן השוליים?). תרגמתי אותו כצורתו כדי להראות את הבעייתיות שבמקור. היה פשוט יותר לתרגם: ואנו אשר איחדנו את מנהג שני בתיי הכנסת בתחילת הנהגתנו, אשר אנו מקווים... במעשים פנימיים. דנה תרגם: 'ואנו אשר בראשית צעדינו השלמנו עם מנהג שני בתיי הכנסת, תקוותנו שהרווח שלנו בזכויות שאגרנו יהיה שווה להפסד שהפסדנו בהתעסקות בהשלמות דתיות ובהתחייבויות במעשים שבמהות הפנימית'.
61. גולדברג, עמ' 23; הג"ל, מעשה נסים, עמ' IX.
62. ביכלר, עמ' 420 ואילך. ביכלר תרגם – באופן חופשי למדי – את הסעיף הראשון וריב הסעיף השני: אך בוודאי בגלל הקשיים שבלשון הסעיף השלישי ('ונחן אלדיי...'), הוא לא הציע לו כל תרגום.

אלצלאה ואלקראה פי ספר תורה כמנהג בני הגלות כולם.⁴⁸ והשני ידוע 'הירושלמים',⁴⁹ יש לו מנהג מנוגד לכל אחד.⁵⁰ בזה קוראים בספר תורה פרשה, ובזה סדר. ועומדים בזה בקדושה, ויושבים בזה בקדושה. וחון מזה חילופים בפרטים רבים. אבא מארי זצ"ל היה מוחה על כך, והרשע שברשעים וזולתו גזרו⁵¹ עליו שתיקה.⁵² אחר מתלמידי חכמים (היה צווח וזועק לעזרה על כך, ואין לאל ידו.

אלצלאה ואלקראה פי ספר תורה כמנהג בני הגלות כולם ותאניתהמא תערף באלשאמיין כאן להא מנהג מכאלפא לכל אחד יקרי פי הדה פי ספר תורה פרשה ופי הדה סדר ויקף פי הדה פי אלקדושה ויגלס פי הדה פי אלקדושה וגיר דלך מן אלאכתלאף פי גזאיאת כתירה וכאן אבא מארי זצ"ל ינכר דלך ושר אלאשראר וגירה אקצי⁵³ לה אלסכות וגירה מן תלמידי חכמים יציח ויסתגית⁵⁴ מן דלך ואין לאל ידו

48. השווה: 'התפילה הידועה בארבע כנפות כל הארץ' כתיאור לנוסח התפילה של הירושלמים בשאלה שנשאל הראב"ם (מחקרנו, סימן ט, הערה 45, ושם).
49. מילולית: בני ארץ ישראל. ונקטתי את הלשון המצויה אצל בני הקהילה.
50. כיו"ב תרגם דנה, מסתבר שילכל אחד רוצה לומר, לא רק לבית הכנסת 'הבבלים' אלא למנהג בני הגלות כולם. מאן, מקורות, א, עמ' 416, הערה 3, פסק (במקור) 'לכל. אחד', ולא נראה. (עקרונית אפשר היה לראות ב'להא' שבמקור כינוי לזוגי [לשניהם]). ראה בלאו, דקדוק, עמ' 101. [גולדברג, עמ' 23: 'יש להן מנהגות שונות': הג"ל, מעשה נסים, עמ' IX: 'יש לכל אחד מנהג מתחלף'.] אולם כפי שעולה מן הדברים, מקפיד הראב"ם למעשה על השימוש בצורת הזוגי.
51. אם נכתב 'זולתו' בטעות (ראה את ההערה לטקסט), יש לתרגם: 'הרשע שברשעים גזר'.
52. את המלים האחרונות תרגם דנה: 'אולם רשעת הרשעים יזילת זה חייבויהו לשתוק'.
53. כך כתוב, ולא 'אקצי', כמתחייב אחרי הנושא שברבים. גולדברג (מעשה נסים, עמ' XI), שכתב-יד זה (1) היה לפניו, לא העתיק 'וגירה' (הראשון). יאמנם אין זה מן הנמנע שהוכפלה התיבה בטעות מן ההמשך.
54. מאן, מקורות, א, עמ' 416, הערה 3, 'מתקן' ל'יוסטגני' (יממנו מעתיק ליונגר, עמ' 251, הערה 37: 'קרי ויטגני'!) ללא צורך. על 'אסתגאל' ראה גויטיין, תברה, ב, עמ' 324, 597-598; גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 560, הערה 868; פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 155, הערה 4; בן-ששון, הצעקה.

שבפוסטאט התייחס על ראש הישיבה הארץ-ישראלית ונקרא על שמו.⁶⁵ כפי שנראה עוד במחקרנו (סימן יד), ההתמודדות והקנאה שבין שתי המשפחות היו בעוכריו של הראב"ם עשרות שנים לאחר מכן.

מוזר במקצת, שהראב"ם ציין כדוגמתו השנייה לחילופי המנהגים בין בתי-הכנסת 'הבבלים' ו'הירושלמים' את העמידה והישיבה בקדושה. במקום אחר הוא כותב על המנהגים השונים בעמידה ובישיבה שבשלוש הקדושות שבתפילה. בזו שבתפילת שמונה-עשרה עומדים בכל מקום; בזו שבברכת יוצר ברוב המקומות יושבים, אבל הוא שמע על ארצות שעומדים בה; וב'קדושה דסידרא' יושבים בכל מקום. לפי הראב"ם מן הראוי לעמוד בכל שלוש הפעמים, ובוה הולך הוא על-פי מה שהנהיג ר' אברהם החסיד לפניו.⁶⁶ מן התיאור המשולש הזה, מסתבר שבפסקה המצוטטת לעיל הכוונה לקדושת יוצר. לפי סדר הדברים, נראה שעמדו דווקא אצל הירושלמים,⁶⁷ אולם מסתבר שהתכוון הראב"ם להפך.⁶⁸ בין כך ובין כך, בניגוד למנהג המומלץ על-פי הראב"ם לעמוד בקדושת היוצר, גינה הרמב"ם מנהג זה, וקרא לו 'מנהג בוריס', והעומד בו במקום שיושבים – עובר משום 'אל ישנה אדם מפני המחלוקת'.⁶⁹ משער אני שהראב"ם

הדברים לקוחים מפרק של 'מאמר התפילה' שב'כפאיה' שבו מנמק הראב"ם מדוע צריך לבטל מנהגי טעות, גם אם נהגו בהם דורות רבים, וחכמים אחרים לא גינו אותם. בכך משיב הוא על טענתם של מתפללי בית-הכנסת הירושלמי בכתב האמנה שלהם (לעיל סימן ב), המציינים בין החכמים שלא גינו את מנהגם את הרמב"ם עצמו. אלמלא דברי הראב"ם כאן לא היינו יודעים מהו יחסו האמיתי של אביו למנהג הארץ-ישראלי בקריאת התורה (על יחסו לעמידה ולישיבה בקדושה ראה להלן ד"ה מוזר במקצת). הרמב"ם אמנם מזכיר במשנה תורה את הקריאה לפי הסדרים במחזור התלת-שנתי, אולם דבריו רחוקים מגינוי חריף: 'יש מי שמשלים את התורה בשלש שנים, ואינו מנהג פשוט' (כלומר, לא נתפשט המנהג).⁶³

שתיקתו של הרמב"ם מיוחסת על-ידי בנו לגזירת 'שר אלאשראר', הרשע שברשעים. מסתבר שהכוונה לראש היהודים 'הרשע' זוטא – שר שלום, היינו שר שלום הלוי בן משה בן נתנאל 'השישי', שנשא את התואר 'שר השרים'.⁶⁴ משפחת 'בני השישי' היתה מושרשת בהנהגה הארץ-ישראלית שבמצרים, ושר שלום שימש כראש ישיבת ארץ-ישראל, שבתקופה זו היה מושבה בפוסטאט. אין תמה שהוא הגן על המסורת הארץ-ישראלית הקדומה של התפילה וסדריה. הרי בית-הכנסת הירושלמי

63. הלכות תפילה יג, א. ראה פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 93, הערה 71. ויש לבדוק את יחס הומנים בין כתיבת הלשון המתונה שבהלכה זו לבין העימות עם 'שר אלאשראר' (ראה בהערה הבאה) בדבר המנהג הארץ-ישראלי. משמעות 'הגיננו' של הרמב"ם תידון במחקרנו, סימן י.

64. להלן מקצת הספרות הדנה ב'שר אלאשראר' הזה, עם ציון האישיות המזוהה: גולדברג, מעשה נסים, עמ' IX (נתנאל הלוי, אחיו של שר שלום; גולדברג ידע עליו ממסעות ר' בנימין מטוילדה); קאופמן, עמ' 461 (זוטא); אפנשטיין, עמ' 13 (זוטא); מאן, מקורות, א, עמ' 416 (זוטא/שר שלום [כפי שהראה בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 24, הערה 38, לא התכוין מאן לזהות את שר שלום שבמגילת זוטא עם שר שלום הלוי בן נתנאל]); גויטיין, איטיגראף, עמ' 192 (זוטא); ליינגר, עמ' 251 ואילך (זוטא – שר שלום הלוי). לדיון בזהותו של זוטא שהופל על-ידי הרמב"ם עם שר שלום הלוי ראה בן-ששון, שם. (פרופ' י. קרמר הידיע לי כי הוא מתכוון לעוסק בפרשה זו.) ישנו משחק מלים בין 'שר אלאשראר' (בשי"ן ימנית בערבית), הרשע שברשעים (או: הרע שברעים), לבין 'שר השרים' (כפי שכבר ציינו החוקרים). המוזכר אף את 'יש' א, כג: 'שריך סוררים'. הישויה מגילת זוטא, עמ' 48: 'דעי כי עבדכם מן הרעים, כלומר מן הרועים... לא תפריש בין קמץ לחולם'. מחבר המגילה מספר שגם שר שלום – זוטא דרש את שמו 'שר' בשי"ן ימנית: 'שר שלום' (שם, עמ' 46). לתיאור שר השרים ראה כהן, שלטון, עמ' 383 (במפתח). ובן-ששון, שם, עמ' 13. משער שנרמז משחק מלים בין 'שר אלאשראר' לבין 'צר הצרים', אך לא נראה לי הדבר.

65. TS 13J 26.24, ע"א, שורה 31, נתפרסם אצל גויטיין, בית-הכנסת, עמ' 89–90 (ראה שם, עמ' 88; גיל, ארץ-ישראל, ב, עמ' 599 ואילך); עיין הנ"ל, תברה, ב, עמ' 8. לענין הפרשה שאנו עוסקים בה השווה בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 13.

66. כפאיה (דנה), עמ' 79–80. הראב"ם אף אומר שראוי להשתתוות בקדושה; ראה שם, עמ' 137–138.

67. כך תרגם כבר ביכלר, עמ' 422, וכך משתמע אצל שפרבר, מנהגי ישראל, ב, עמ' פג.

68. ראה פליישר, תפילה, עמ' 218, הערה 9.

69. תשובות הרמב"ם, ב, סימן רסב, עמ' 494 (ציון לו פליישר, שם). השווה שילת, איגרות הרמב"ם, ב, עמ' תר. שילת (בהערה לשורה 8) תמה על כך שכאשר ר' אברהם אומר שצריך לעמוד כאן, אין הוא מזכיר את תשובת אביו. ב'כפאיה' (דנה), עמ' 199, נדרש הראב"ם לתשובה אחרת של אביו, שעניינה קדושת היוצר: תשובות הרמב"ם, ב, סימן שיג (במהדורת בלאו; דנה, שם, הערה 4, מפנה בטעות לסימן שיג במהדורת פריימן [שמא לא הבין את הציון אצל בלאו, כפאיה, עמ' 238, הערה 93]), עמ' 581; ראה שם, הערה 16 (הערתו של פריימן). (ויש להעיר שאין ר' אברהם מרבה בציונים לתשובות אביו. ראה, למשל, כפאיה [דנה], עמ' 112–113, שנדרש רבנו לפיה"מ של אביו למגילה א, ג, ואינו מזכיר את תשובתו בעניין [תשובות הרמב"ם, א, סימן קכג, עמ' 219].) במבוא לתשובות הראב"ם, עמ' XVII–XVI, אין פריימן מציין להפניות לתשובות הרמב"ם שמביא הראב"ם בתשובותיו, אף-על-פי שיש כזאת שם, סימן פ, עמ' 105 (ושם ציין כראוי לתשובה שאצל הרמב"ם; בדבר התשובה ההיא בעניין

1211, שאסור שיהיו שני מנהגים בעיר אחת (משום 'לא תתגודדו'), ומאחר שההלכה היא כמנהג בבל, חייבת הקהילה הירושלמית שבפוסטאט לקבל אותו.⁷² אין לנו ידיעות ישירות על הקריאה התלת-שנתית לאחר תקופת התלמוד במקום מסוים מחוץ לבית-כנסת השאמיין בפוסטאט.⁷³ הידיעות האחרונות שיש בידנו עליה משם הן במקורות שאנו עוסקים בהם משנת 1211.⁷⁴ כשכתב הראב"ם ב'כפאיה' על פעולתו שב'תחילת הנהגתו', קרוב לוודאי שהתכוון אף הוא לפרשה שמשנת 1211. על-פי הודאתו המפורשת הנ"ל, עלינו לומר, שבאותו זמן המסורת הארץ-ישראלית היחידאית שבתפילה, כולל קריאת סדרי התורה לפי המתווך התלת-שנתי, שאותה הזכיר בפירוש, תמה ונעלמה.

פעמים רבות בכתביו הדגיש הראב"ם, שההנהגה הציבורית איננה מאפשרת לבעליה לעסוק בשלמותו הרוחנית, והיא מביאה לו תקלה בעולם הזה ובעולם הבא.⁷⁵ על כן כותב הוא בפסקה זו על תקוותו, שאותו הפסד ברוחניות שגרמה לו ההנהגה יצא בשכר הישגיו לטובת הציבור, ובמקרה זה: ביטול המנהג הירושלמי ועשיית מנהג מאוחד.⁷⁶

72. ראה פרידמן, התנגדות לתפילה. עיין עכשיו עוד על פסקה זו אצל פנטין, ביקורת 'כפאיה', עמ' 205: 'One could moreover speculate about the degree to which Abraham Maimuni's liturgical "restorations" were an attempt to unify the Babylonian and the Palestinian rites'.

73. עדויות בלתי ישירות נמצאות לרוב בפיוטים התלת-שנתיים.

74. ראה פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 77 ואילך.

75. ראה, למשל, כפאיה (רוזנבלט) ב, עמ' 232, שורה 11 ואילך, עמ' 244, שורה 14 ואילך, עמ' 260 שורה 15 ואילך; השווה כפאיה (דנה), עמ' 112. עיין גויטיין, הראב"ם, עמ' 164; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 492 (ועיין פרידמן, תשובת בע"ח, עמ' 85). והשווה מה שכתב הראב"ם בפירושו לבראשית כו, כ (ויוזנברג, פירוש, עמ' ע-עא [בתרגום]): 'יובן מזה סיד גדול כי האבות ע"ה עם כל עושרם הגדול ונכסיהם המרובים לא היו עוסקים בענייניהם הגשמיים, ועסקם האמיתי ויבילוי זמנם והתעסקות מחשבתם היתה רק לרכוש עניינים רוחניים. וכאשר התגלע ריב ועסק מן אותה הבאר, קרא אותה (יצחק) עשק, כלומר: באר זו נתנה לנו עסק במה שאין בטבענו להתעסק בו'.

76. על הקשיים שהיו לראב"ם בקיום דרך החסידות ראה וידר, השפעת, עמ' 70 (עמ' 41 בהדפסה המיוחדת); השווה כהן, הראב"ם, עמ' 88, הערה 35; גויטיין, הראב"ם, עמ' 163-164; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 475. (עוד במחקרנו, סימן י, ד"ה יש מידה).

הזכיר חילוף זה כאן על-פי הרבנים שהקדים בסעיף הראשון דלעיל - שהעמידה והישיבה בקדושה ובקדושה הן דוגמה לשינויים הרבים שבין בתי-כנסת במנהגיהם - ותו לא.⁷⁰

אולם עיקר ענייננו כאן בסעיף השלישי של הפסקה (ואנו אשר איחדנו... את מנהג שני בתי-הכנסת). ניסיון ראשון אך כושל לתרגמו נעשה כבר בשנת 1861.⁷¹ הטקסט הערבי (בשיבוש קל) פורסם כאמור לפני כמאה שנה על-ידי ביכלר. אבל לשונו ותחבירו הקשים חסמו את דרך החוקרים בפני תרגומו וממילא בפני הבנת הכתוב בו. אף התרגום של דנה, שהופיע לאחרונה, לא עלה יפה (ראה את ההערה לתרגומי). לפי התרגום שהצעתי לעיל, רואים אנו שסעיף זה כולל ידיעה היסטורית בעלת משקל סגולי, שאין ערוך לחשיבותה. הראב"ם מודה בגאווה, שב'תחילת הנהגתו' הוא אשר ביטל את המנהג המיוחד של בית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט, ואיחד את מנהגו עם זה של בית-הכנסת הבבלי. 'אשר' (הראשון) משמש בדבריו כדי להבליט באופן מיוחד את הישגו האישי, כאומר: בניגוד לקודמי, שכשל כוחם לפעול, אני הוא אשר כבר בתחילת הנהגתי איחדתי את מנהג שני בתי-הכנסת. יש משמעות מיוחדת ל'מנהג אחיד' בהקשר זה. ר' יוסף ראש הסדר פסק בניסן

יין הקראים ראה מה שכתבתי במאמרי 'שו"ת הרמב"ם', עמ' 116-117: 'סקירה מוקדמת', עמ' 32-35). יש לציין, שהרמב"ם גינה את אמירת 'ויתקלס' בניסח הקדוש: כפאיה (דנה), עמ' 192.

70. אבל אין זה מן הנמנע שהוא מגיב על הכתוב בשאלה (הקטועה) שנשלחה אליו מאת מתפללי בית-הכנסת הירושלמי, שרצו לשכנע אותו בצדקת מנהגם, 'יצינו דברים קטנים'. ראה שייבר, שאלה, עמ' רסס-רע (שורה 3: עניין זה נדון במחקרנו, סימן ט).

71. גולדברג, עמ' 23: 'אנחנו הדברים בחכמינו הקדמונים [אל איאל תקדמנא] נקיה כי נרוח בזכותם כשעיר ההפסד אשר הפסדנו [לכסארה מא כסדנאה] בהשתדלות התורה ובעושים הפנימים במנהגי הכנסיות'. (אשר ל'אל איאל', העתיק גולדברג, כאמור, מאתי כתב-יד שבאקספירד שלשוני מובא לעיל [בלי 'אל'], אין זה אלא 'תיקון' שלי. על מידת החופש ב'תרגומי' ראה כבר קאופמן, עמ' 462, הערה). גולדברג השכיל להכיר בחשיבותם של הדברים, והיה לו זכות ראשונים בפרסומם. אין לביא עליי במענות בגלל אידיויקטים מסוימים בהערכת הטקסט הערבי ושיבושים בתרגומי, שהרי היא מעיד (מעשה נסים, עמ' XIII): 'כי לא למדתי לשון ערבי'.

כמוסבת על אדם חי, כפי שניסה ר' מרגליות לעשות.⁸³ העיון בתצלום כתב-היד מראה שאין שם 'ושלום' כלל אלא 'לש', היינו: 'לשטרות', ובמקום 'אתקב"ב' כתוב 'אתקב"ב', כלומר: האות לפני הבי"ת נקראה, וכפי שהועתק כבר בקטלוג של נויבואר.⁸⁴ צורת הקרע יכולה להתאים לאותיות נו"ן, סמ"ך, עי"ן או פ"א. כיוון שכתב-היד הועתק על-ידי שמואל ברבי יהוסף החסיד וצ"ל, המוכר כחותם על כתב-הגנה למורה נבוכים בדמשק שנת 1286,⁸⁵ יש להניח שהתאריך אצלנו צריך להיות אתקפ"ב, היא שנת 1271.

סיכומי של דבר: אין אנו יודעים מתי כתב הראב"ם את תשובתו להשגות ר' דניאל, וכמה זמן השתתחה. אולם ברור מן הפסקה, שהנגיד מתנצל על העיכוב. הראב"ם מזכיר את עיסוקו (כרופא) בשירות המלכות, דבר 'המסיח אותנו מן השלמות שאנו מתכוונים אליה', והוא ממשיך:

תם אן אלזמאן אליסיר אלדי לעלנא נסתגנמה⁸⁶ ונרפהה מן כדמתהם צאדרנא פיה אצחאבנא ברוכים יהיו ואכדוא גלה לתדביר אמורהם ואתסעת עלינא אלאשאנאל בסבבהם לא סימא בוגודנא אמור קד תרבתל ומצאלח דיניה⁸⁸ הנה בזמן המועט אשר אולי נוכל לנצל ולהתפנות בו מן השירית שלהם,⁸⁷ הטרידו אותנו חברינו [בני דתנו], ברוכים יהיו, ותפסו את רובו בשביל הנהלת ענייניהם. העיסוקים בגללם התרבו עלינו – על-אחת-זוכמה-זוכמה

המשפט המוסגר הנ"ל על השפעת המנהיגות הדתית ותיקוני התפילה של הראב"ם על הישגיו הרוחניים האישיים – השוואתו למה שכתב במקום אחר מבהירה את כוונתו. הדברים – שהם מופלאים בפני עצמם, אך לא הועתקו ולא תורגמו כראוי בפרסומים קודמים – מופיעים בקובץ שפורסם (בשנת תרכ"ז) בשם 'מעשה נסים', בסוף איגרת התשובה שכתב הראב"ם לר' דניאל הבבלי ביר' סעדיה על השגותיו על ספר המצוות של הרמב"ם, ומנמקים את איחור התשובה.⁷⁷

אולם לפני שנביא את הפסקה עלינו להתעכב בהבהרת זמן כתיבתה. ההשגות נשלחו לראב"ם בחודש אדר ראשון אתקב"ד לשטרות (1213).⁷⁸ בסוף 'מעשה נסים' נדפס: 'קובלת הדה אלמסאיל אלדי עלי ספר מצות עלי נסכה אלאצל אלדי בכט אלסאיל סאמחה אללה וכט אלמגאוב מנו' כב' מקאבלת תחריר אב-יה לששון אתקב"ב. ושלום'. היינו: הושוו (תשובות) השאלות הללו, אשר על ספר המצוות, אל נוסח המקור, אשר בכתב השואל,⁷⁹ יסלח לו ה', ובכתב המשיב מנו[חתו] כב[וד], השוואה מדוקדקת. אב, יה[פך] לששון אתקב"ב ושלום.⁸⁰

על-פי התאריך הנ"ל של איגרת ר' דניאל ברור שחל שיבוש ב'אתקב"ב' (1211) (או להפך). גולדברג נדרש רק להפרש הזמן בין חודש אדר ראשון לאב בשנת 1213, שהוא זמן כתיבת תשובת הראב"ם לפי דבריו, ואין הוא מזכיר את אי-ההתאמה.⁸¹ פוזננסקי ומאן נמשכו אחריו, ובמקום אתקב"ב תיקנו: אתקב"ד (1213).⁸² אולם 'תיקון' זה משובש מיניה וביה. אף-על-פי ש'ושלום' מתאים לדברי הכותב ולא המעתיק, הרי נזכר הראב"ם בברכת המתים 'מנוחתו כבוד' (לא ייתכן לפרשה

77. על כוונתו של ר' דניאל למעט בדמותו של הראב"ם בכרכה 'תשגה אחריתו' שצירף למכתבו שב- TS 24.41, מחודש אדר 1211, ראה גויטיין, חננאל, עמ' 374. בפתח 'מעשה נסים' בירך הראב"ם את ר' דניאל ש'יגלה לו ה' הנסתרית' וכו' (לא 'אשר גילה' כפי שתרגמו גולדברג וכהנא שם). לפי הכתובת שלפני תשובת הראב"ם לר' דניאל ב'ברכת אברהם', עמ' 1, נתקיימה איתה ברכה בתשובתי של הראב"ם עצמה, שהיא 'פתרה את קושייתי' וביטלה את השגותיו (במקום 'יפסק מעאריצאתה' בנדפס, צ"ל: 'יפסק מעאריצאתה').

78. ראה גולדברג, מעשה נסים, עמ' 104.

79. על הלשון 'נסכה אלאצל אלדי בכט' ראה שטרן יששין, על טיפס פיה"מ, עמ' 266; השויה פרידמן, רשימת תלמיד, עמ' 556, הערה 150; ציקר, סידור, עמ' 738.

80. גולדברג, מעשה נסים, עמ' 107.

81. שם, עמ' III.

82. פוזננסקי, עמ' 16, הערה 3; מאן, מקורות, א, עמ' 402, הערה 18 (ובעקבותיו גויטיין, חננאל, עמ' 374).

83. מרגליות, הראב"ם, עמ' לד, הערה 11 ('כבוד מנוחתו' המובאת שם, פירושה: מקום מגוריו), קא, הערה 2.

84. כ"י בודליאנה, אוקספורד, נויבואר, מס' 628. בקטלוג הנ"ל צוין שהוא נכתב בחמישה עשר באב, היינו פירוש מוטעה של 'יה', שהוא קיצור של 'יהפך'.

85. ראה מאן, היהודים, א, עמ' 248, ב, עמ' 330. גם כתב-היד של כפאיה (דנה) הועתק בתשרי אתקפ"ט (1277), באותו אוור גאוגרפי: בעלבק (במד[ינת] בעלת').

86. אצל גולדברג בטעות: נסתגניה.

87. של גדולי המלכות. השווה באיגרתו (העברית) משנת אתקמ"ג (1231/2) (תשובות הראב"ם, סימן קכד, עמ' 210): 'ואלו הייתי פנוי מעבודת המלך ועסקים אחרים' וכו'; ותלויגית הרמב"ם על 'עול הגויים' – טיפולו הרפואי בגדולי המלכות: שילת, איגרות הרמב"ם, ב, עמ' תקב, תקן, תקסג. לתיאור טרדותיו של רופא ומנהיג ציבור לפני זמני של הרמב"ם (וכך נראה לו) ראה התעודה שפרסם כהן, ריפא.

88. בנדפס שם: 'ומצלח דוניה'. הגהתי על-פי הסברה, ואחר כך בדקתי תצלום כתב-היד ונתאשרה הגהתי.

אכתלת מנד סנין עדידה ומדר מדידה
חתי צנא לתגידנא רסמהא ואגראהא
עלי ואגב קדימהא ותרתיבהא עלי
אלאוצאע אלמרציה ואלקואנין אלשרעיה
חסב טאקתהא אלצעפה כאלמחיי להא
בעד אלמות לדהאב אתרהא בל
כאלמסתגד לאחדאתהא לבעד כברהא
אלא אן נחן ואן שגלנא בדלך ען אגר
בען אלפואיד אלעלמיה פנרגוא תעויצה
באגר פואיד עמליה וגאיה אלעלם אלעמל
ולא המדרש הוא עיקר אלא המעשה.⁹²

כאשר מצאנו עניינים שכבר התבלבלו⁹⁰
ותקנות דתיות שנפגמו משך שנים
רבות ותקופות ארוכות⁹¹ - עד שנהיינו
- מפני שחידשנו את דפוסם ואת
ביצועם על-פי המתחייב ממה שהיו
מקודם ואת סידורם על-פי הקביעות
הרצויות והקנונים התורניים, כפי כוחנו
החלשי⁹² - כמי שמחיה אותם אחרי
המוות, בגלל היעלם רישומם, אפילו
כמי שמחדש את יצירתם בגלל הריחוק
מידעתם. אבל הרי אנו, אף אם
הועסקנו בזאת מלקבל שכר מקצת
התועלות המדעיות, מייחלים אנו
לתמורתו בשכר תועלות מעשיות.
מטרת המדע היא המעשה. ולא המדרש
הוא עיקר אלא המעשה.⁹³

89. למקור 'אמיר קד תרבת' השווה ליין, ג, עמ' 1008, **إربث أمره** (בנין תשיע):
their affair, or state of affairs, was, or became, discomposd, dissipated,
disorganized, disordered, or broken up. עד המקום הזה נמצא מעין תרגום, בשיבושים,
אצל גולדברג, מעשה נסים, עמ' III. (למלים האחרונות שם: 'כי מצאו אותנו מקרים מתמידים').
90. כמעט אותה לשון 'מתקופות ישנים רבות' (במקור: 'מן אלהור אלמדידה ואלסנין
אלעדידה') לחיוב ב-TS Ar. 41.105, שורה 3, בשאלה לחכמי האסלאם ששלחו מתפללי
בית-הכנסת הירושלמי, שרצו למנוע שינוי במנהגם. ראה להלן, סימן ד, הערה 111.
91. במלים האחרונות הד לענוניות היתרה(?) של הראב"ם בצעירותו שעליה העיד אביו: ראה
בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 95-96. אולם השווה דברי הרמב"ם עצמי על פירוש שכתב
לתלמיד 'חסב צעף טאקתנא' (כפי כוחני החלש) [הקדמה לפיה"מ, עמ' מז]. ועל 'כפי כוחני' אצל
הרמב"ם, ראה בלידשטיין, התפילה, עמ' 221, הערה 31.
92. Bodl. MS. Heb. 628. גולדברג, מעשה נסים, עמ' 107.
93. אבית א, יז. ניסיון לתרגם את הקטע כולי מיפיע אצל כהנא, מעשה נסים, עמ' כא-כב, אולם
הצלחתי היתה חלקית בלבד (כך, למשל, במקום 'אף אם היעסקנו בזאת מלקבל שכר' וכו', שם:
'אם כי היעסקנו בזה בשכר מקצת התועלות הלמדניות הריני מקיים לגמיל לוי יכוין המשפט
האחרון אצל גולדברג' [... מקרים מתמידים] נשאר במקומי אצל כהנא, אף-על-פי שניסח שם גם
תרגום אחר למקור).

בפסקה שב'כפאיה' שהובאה לעיל בסימן זה, הזכיר הראב"ם את הישגיו בביטול
המנהג המיוחד של בית-הכנסת הירושלמי ובאיחוד מנהגו עם זה של בית-הכנסת
הבבלי. כאן, ב'מעשה נסים', נשמע בדבריו הד לתקנותיו 'הצופיות' בתפילה, אותם
דברים, שטען שהם היו דרכי עבודת השם האמיתיות בימי קדם, אלא שהתבלבלו
ונשכחו. מקצתם נשמרו אצל חסידי אומות העולם, עד שבישראל היה צריך להחיותם
לאחר מותם ולחדש את יצירתם.⁹⁴ בהגותו של הראב"ם, כאמור, אלה שתי פניו של
מטבע אחד הם.

עוד יש לשוב לדבריו המופלאים של הראב"ם, שהוא נעשה 'כאלמסתגד
לאחדאתהא', היינו 'כמי שמחדש את יצירתו' של תקנות הדת.⁹⁵ לפי שעה נציין, כי
הדברים שהתפאר בהם כאן שימשו נשק בידי מתנגדיו, שתקפוהו על 'אסתגדאד
ואסתלחאק עלי אלחכמים ז"ל', כלומר 'חידוש והשגות נגד החכמים ז"ל', טענה,
שהראב"ם נוקק להתגונן מפניה ב'כפאיה'.⁹⁶

ד. סקירה על תולדות המאבק: דת ופוליטיקה
המאבק בין מחנות היריבים ניטש בכמה תחומים. התחום הטבעי והעיקרי היה במשא
ובמתן של הלכה דרך חיבורים ספרותיים - הדוגמה הבולטת היא כמובן ה'כפאיה'
(ובמיוחד 'מאמר התפילה' שבה) - ובראש ובראשונה דרך פסקי הלכה, שניתנו
כמקובל כתשובות לשאלות.
אולם מן ההתחלה היתה האווירה רוויה מתח רב. כשם שראה הראב"ם את התפילה
כמכשיר להבאת הגאולה, ראו יריביו את המסורות והמנהגים בעבודת ה' שבידיהם

94. השווה כפאיה (דנה), עמ' 161, ושם (בתרגום, בשינויים קלים): 'ושמור עצמך בזה, פן
יתבלבלו אצלך הדעה והמנהג המחודשים בדעה ובמנהג הקדומים שהיונחו עד כי לא נודע
עליהם, אחר-כך הוער עליהם, והוחזרו לקדמותם ונוצרו ('ואעידת ואנשית'), כמו השאלה
הזאת, שאלת ההשתחויות... והרי אין חידושה אלא בהוספתה לזמן בינוני, לא לזמן הדת
במקורה'. השווה בשאלה ששלחו חסידי הראב"ם לחכמי האסלאם לאחר פטירתו (TS AS
182.291 [אצל כאן, מסמכים, עמ' 293]), שורה 5 ואילך בתרגום: '... הם קבעו את
הכריעות וההשתחויות בדתם, ואמרו שזאת היתה בדינם מימי קדם, והם העמידו מה שנמחה
בדתם' וכו'.
95. על הראב"ם 'כמחיה הדת' והדמיון בין תכונתו זו לשל דמויות אחרות ביהדות ובאסלאם
נעמוד במקום אחר במחקרנו (סימן ח).
96. כפאיה (דנה), עמ' 181 ואילך ועוד.

ב'ראש הישיבה' שפגש במצרים: 'וכבר ראיתי בארץ ישראל אנשים הנקראים "חברים" ובמקומות אחרים מי שנקרא "ראש ישיבה" - ואפילו בר בי רב דחד יומא ליתיה.⁹⁷ שנותיה האחרונות של הכליפות הפאטמית ושנותיו הראשונות של השלטון האיובי היו תקופת אי-יציבות מובהקת במסדר ראשות היהודים במצרים.⁹⁸ חילופי גברי נמשכו כשנות דור. נתנאל, אחיו של שר שלום, כיהן כראש היהודים לפניו. בין השנים 1165-1171 מזכירות תעודות הגניזה את 'רשותם' של חמישה מנהיגים שונים: נתנאל הלוי, דניאל הנשיא, סעדיה אחד, שר שלום והרמב"ם עצמו.⁹⁹ הרמב"ם פעל להפלתו של זוטא - שר שלום כראש היהודים והחליף אותו, אולם לאחר שנים אחדות חזר שר שלום ותפס את המשרה. יש להניח שהכשלת ניסיונו של הרמב"ם לבטל את מנהגי התפילה הארץ-ישראלים על-ידי 'שר אלאשראר', הרשע שברשעים, שעליה מספר הראב"ם, התרחשה בתקופה זו.¹⁰⁰ לסוף ימיו שוב החליף 'הנשר הגדול' את שר שלום.

ההתנגדות לראשותו של ר' אברהם הצעיר התעוררה מיד עם פטירת אביו. תקנותיו הקיצוניות בתפילה רק ליבו את אש המחלוקת שעל ההנהגה, ושימשו נשק בידי יריביו. כפי שנראה להלן הוסיפו 'בני השישי' להתנגד לראשותו של הראב"ם עשרות שנים לאחר מכן.

נסקור כאן כמה ממהלכי המאבק, בעיקר על-פי תעודות הגניזה. כפי שלמדים אנו ממסמך שפרסם גויטיין, כבר בחודש ניסן שנת 1205, היינו ארבעה חודשים בלבד אחרי שנפטר הרמב"ם,¹⁰¹ פרצה מחלוקת חריפה בקהילה, שנסבה על הזכרת ה'רשות'.

102. פיה"מ לבכורות ד, ד, עמ' רמד-רמה. ראה פרידמן, תשובת ר' יחיאל, הערה 6.
103. ראה לאחרונה את הדיון אצל בן-ששון, הרמב"ם במצרים, יאת סקירת המקורות והספרות שם.
104. ראה פרידמן, הצלבנים, עמ' 74, והספרות שציינה שם; הנ"ל, תשובת ר' יחיאל, הערה 8.
105. ראה לעיל, סימן ג, ד"ה שתיקתו של הרמב"ם מיוחסת. בדבר זמן המעשה הנ"ל ראה לוינגר, עמ' 251 ואילך; בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 13 ואילך.
106. לפי המסורת המקובלת נפטר הרמב"ם 'בשנת אתק"ו לשטרות כליל שני בשבת יום עשרים לחודש טבת'. כך בסוף הפירוש למסכת ראש השנה המיוחס לרמב"ם. אולם לפי כתב-היד של סדר הדורות לר' סעדיה בן דנאן, נפטר הרמב"ם ב'ליל שני בשבת י"ח מכל"י שנת אתק"ו. ראה את המקורות שאצל שילת, איגרות הרמב"ם, ב, עמ' תקט-תקכא, הקובע בצורה משכנעת את עדיפות המסורת הראשונה. ויש להוסיף, שהמסורת הראשונה מאוששת גם בכ"י פרמה 1183/10 הנ"ל (המציין שהרמב"ם היה בן ס"ט שנה במיתו). אבל הראיה המכריעה - שאין עליה עוררין כלל - הן תעודות הגניזה, ובמיוחד זו שאנו עוסקים בה כאן, בדבר איסור הזכרת ה'רשות'. ראה עוד קרמר, שישה מכתבים, עמ' 80, הערה 93.

מאבותיהם הראשונים כקודש, שיש לשמור עליו מכל פגיעה. כמה וכמה ממקורותינו מעידים על הוויכוחים הרבים שנסבו על השאלה, אם חייבים לקיים את המנהגים שבמסורת האבות או אם מותר לבטלם. הראב"ם ור' יוסף ראש הסדר האריכו בדבר החיוב לשנות את מנהגי האבות אם הוכחה טעותם.⁹⁷ הנאמנים למנהגים הישנים זעקו חמס: 'החמור ביותר עלינו הוא לשקר בנפשותינו ולהשמיץ את אבותינו, לימר "אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל" (ירמיהו טז, יט).⁹⁸

לא קשה להבין כיצד גלש המאבק מעבר למשא ולמתן שבהלכה לתחום הפוליטיקה, בקהילה ומחוצה לה, בפניות לרשויות. למעשה, קשר פולמוס התפילה לפוליטיקה עמוק יותר. המאבק על התפילה התנהל בד בבד עם המאבק על הנהגת הציבור כולו. הנאמנות למסורת האבות עמדה מאחרי שני המוסדות הללו. בחברת אנשי הגניזה היה הייחוס מרכיב דומיננטי בקביעת הראשות.⁹⁹

כאשר הגיע הרמב"ם מאנדלוס כמהגר צעיר למצרים¹⁰⁰ שלטה בקהילה היהודית שם משפחת ראשי ישיבת ארץ-ישראל, שהעתיקה את מושבה למצרים בשנות השלושים של המאה השתים-עשרה. ראש הישיבה זוטא - שר שלום הלוי - טען לזכותו על משרת ראשות היהודים על-פי 'ירושתי מאבי ומאמי'.¹⁰¹ למעט ראשות הגולה בבבל, שמקור סמכותה היה חילוני בלבד, כיבד הרמב"ם רק את האריסטוקרטיה של תורה, והוא זלזל

97. הראב"ם: תשובות הראב"ם, סימן פב, עמ' 107 (אילך); כפאיה (דנה), עמ' 92, 176 (אילך); יעוד, ד' יוסף ראש הסדר: ראה פרידמן, התנגדות לתפילה (עיד על כך במחקרני, סימן י).

ישם, סימן ה, על התפילה כמכשיר להבאת הגאילה).

98. TS 8 J 21.12, ע"א, שורות 23-24 (סימן י במחקרני).

99. ראה גויטיין, תברה, ב, עמ' 14 (אילך); גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 533 (אילך); גריסמן, ירושת אבות, במיוחד עמ' 191 ואילך.

100. מקובל לומר, שהרמב"ם הגיע למצרים בשנת 1165 לערך. ראה שילת, איגרות הרמב"ם, א, עמ' כ. אולם לפי כ"י פרמה 1183/10 (בסיפוי) ס' 13465 במכין לתצלומי כתב-היד העבריים בירושלים) משבא למצרים עד שנפטר בטבת, שנת אתק"ו לשטרות (דצמבר 1204; ראה להלן, הערה 106) עברו ארבעים אחת שנה, רוצה לימר, כנראה, הגיע לשם בשנת אתע"ה לשטרות (1163/4), יצריך עיון.

101. מגילת זוטא, עמ' 46. טענת זוטא לירוששה גם מאמי ראיה לעיון: שמא היא היתה ממשפחת הנשיאים של בית דוד. אפשר, שייחוס משיער זה קשור לזימרתיו המשיחית של זוטא (ראה שם); על כך עיון גם גויטיין, איטיגראף, עמ' 192 (על משמעות 'גאין' הנזכרת שם, עיון פרידמן, נישאין כא"י, ב, עמ' 153 (אילך); השייה בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 8 (אילך). לזיהוי זוטא עם שר שלום הלוי ראה לעיל, הערה 64.

הירושלמי, ובדבר התקנות וההשלמות, שיש להוסיף לתפילת הרבים. משבר רדף משבר, וקשה לשחזר את סדר המאורעות המדויק.

כפי הנראה, בתחילה גילה הראב"ם או התומכים במאבקו מידה של התנגדות מיוחדת לנושא ספציפי: נוסח מפויס של ברכות קריאת שמע בתפילת ערבית של שבתות וימים טובים. ייתכן שהקורא שאינו מצוי אצל המקורות האלה לא יתפוס מיד את המשקל שייחסו היריבים שבמחלוקת לשאלות כאלה, אבל זאת בגלל השינויים התרבותיים שחלו בחברה, ואין זה מענייננו. מסתבר שבראשונה לא העריכו אל נכון מתפללי בית הכנסת הירושלמי עד כמה נמרצת התנגדותו של הראב"ם לנוסח הזה, ועל כן פנו אליו בשאלה הלכתית (שנדונה במחקרנו, סימן ט), שלשונה מעידה על ניסיון לשכנעו בצדקת אמירת הנוסח המקובל אצלם. רבנו מספר (בתשובתי, סימן פז), שהצליח לבטל מנהג זה מפוסטאט 'בשעת התגלותו'.

הראב"ם לא ידע פשרות. חיש מהר התגלה כמתנגד לכלל 'הפסול' בתפילה ובמנהגי התפילה הארץ-ישראליים. לאחר מאמצים בלתי מוצלחים לפעול בתוך הקהילה הסיקו מתפללי בית הכנסת הירושלמי שמוכרחים הם לערב את הרשויות הלא-יהודיות. טיפוס הדבר, שאף ביחסים בין בני דתות שונות נקבעו העניינים בעיקר על-ידי המשפט הדתי. על כן פנו לחכמי האסלאם לבקש 'פתוא', כלומר פסק הלכה, שניתן כתשובת-שאלה.

בתחילת המאה הזאת פרסם ר' גוטהייל שאלה באותיות ערביות המופנית אל המופתי הראשי של המדינה האויבת ('מופתי דולה אמיר אלמומנין'), בעל התואר 'עמאד אלדין', עמוד הדת.¹¹⁰ הפונים הם יהודים שיש להם בתי-כנסת הקיימים 'תקופות ארוכות ושנים רבות',¹¹¹ הבנויים על נוהל ומנהג, אשר בוניהם בנאום עליהם... בקריאת מה שקוראים בו ובתפילות שמתפללים בו, בנוהג של ימי חול, שבתות וימים טובים. להם שליחי-ציבור הנאמנים למנהגיהם הקדומים. אולם התארגנה סיעה¹¹² של יהודים הרוצים לכפות עליהם ועל שליחי-ציבור שלהם שינויים בתפילה. המופתי נשאל אם מותר 'בימי האסלאם, ינציחם ה', לבני הסיעה הזאת לכפות על הקהילה שינויים בניגוד למסורת שלה, ומה צריך לעשות ביריבים הללו.

110. כתביד גניזה לא-מוספר באוסף כ"ח: גוטהייל, ליקוטים, עמ' 98.

111. כמעט אותה לשון בדברי הראב"ם, המשתבח, שהוא תיקן 'תקנות דתיות', שנפגמו משך שנים רבות ותקופות ארוכות, לעיל, הערה 91.

112. 'תחובוא' במקור. על 'חוב' בכתבי הגניזה עיין גויטיין, חברה, ב, עמ' 64, 536, הערה 136.

המריבות הביאו לידי היעדרותם של יהודים מבתי-הכנסת ופתיחת חדרי תפילה פרטיים. השמעת ה'רשות' נאסרה בכוח החרם. ה'רשות' של ההנהגה הציבורית נזכרה בבית-הכנסת לפני 'פרוס על שמע' ולפני הדרשה, וציונה בשטרות ובמעמדים טקסיים-דתיים שונים.¹⁰⁷ זאת היתה הצהרה פומבית של הנאמנות להנהגה הציבורית-הדתית. כפי שנלמד מתשובות הרמב"ם (סימן שכט, עמ' 596 ואילך) נגזר חרם על הזכרת ה'רשות' בזמנו של הרמב"ם, מסתבר בשנת 1169/70, כלומר סמוך לשעת חילופי גברי במשרת ראשות היהודים ותפיסת ההנהגה על-ידי הרמב"ם עצמו. באותו מועד ממש תפס צלאח אלדין אלאיובי את השלטון מן הפאטמים. אחד הצעדים הראשונים שנקטו האיובים כדי לאשש את שלטונם היה לבטל את הזכרת הכליף הפאטמי ב'כ'טבה', היינו בדרשה הרשמית של יום שישי. יש מקום לבדוק, אם מעשה עדה אחת לא השפיע על חברתה בעניין ה'רשות'.¹⁰⁸

עם פטירתו של הרמב"ם שוב לא היתה הסכמה כללית על ההנהגה. בני משפחתם של שר שלום הלוי ואחיו נתנאל, ראשי היהודים לפני הרמב"ם ובזמנו, רצו בוודאי לשוב למשרה. שלום הציבור הושב על-ידי השבעת החזנים 'שלא יזכירו רשות לא לראש ולא לזולתו' (ראה עוד להלן), וגזרת חרם לשלושים שנה לכל מי שפותח חדר תפילה פרטי או מתפלל בו. החרם לא כלל את הראב"ם, והוא הורשה לקיים מניין תפילה בביתו הפרטי.¹⁰⁹

בשנים שבין הסדר זה לבין הפעילות הנמרצת של שנת 1211 וסמוך לה נכתבו רוב התעודות הנדונות במחקרנו. תוך זמן קצר גיבש הראב"ם את דעותיו המיוחדות בדבר תיקוני הטעויות שבתפילת שבבתי-הכנסת, בעיקר על-ידי ביטול המנהג

107. ראה פרידמן, תשובת ר' יחיאל.

108. דיון על כך במאמרי הנ"ל.

109. TS 16.187. פרסים המסמך 'פירושי אצל גויטיין, הרשות (הטקסט שבמהדורה מדויק) אולם חסרה תיבה אחת בראשית 'יהוי'. לפי אשתיר (קייס, עמ' 65), הראב"ם הוא שביטל את הזכרת ה'רשות' מחמת ההתנגדות, אבל לא משתמע כך מן התעודה. גויטיין (שם, עמ' 51-52) שיער על סמך הרשית שניתנה לראב"ם לערוך תפילה עם קריאת התורה בביתו, שכבר בזמן ההיא החל רבני לפלס לי דרך עצמאית בעבודת ה'. (השווה גויטיין, נשיאי מוציל, עמ' 487, הערה 4; הנ"ל, חברה, ב, עמ' 166-167; יעין עיד במחקרנו, סוף סימן יד.) 'אמנם השערה זו סבירה, אבל אין ראיה מן התפילה שבביתו. אפשר, שהמניין שם היה המשך של מניין התפילה, שקיים אביי בימיו כפאיה (דנה), עמ' 180: 'אבא מארי וצ"ל יזילת' מתלמידיו חכמים (היו) מתפללים בבתי המדרשות, שיש להם' (כך צריך לתרגם: השייה כבר גילברגר, עמ' 23). על התפילה ב'מגלס', בית-מדרש או בית-כנסת ראה את הספרית אצל פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 527, הערה 21.

לחצרן יהודי רואים אנו כיצד הגיע המאבק לרמה גבוהה יותר של פוליטיזציה. הכותב מבקש את התערבותו של החצרן אצל הסולטאן עצמו נגד אלה השואפים לראשות, הרוצים לכפות על בני קהילתו לבטל את אמירת הפיוטים שרגילים לאמרם בשבתות ובימים טובים, ובמיוחד המעריבות. הכותב מציין, שכבר קיבלו פסק הלכה מן ה'פקהא' האוסר לכפות עליהם שינויים במסורת התפילה שלהם. כמעט ודאי גמור בעיניי שהכוונה לתשובה לשאלה המתוארת לעיל.¹¹⁷

כאן יש להזכיר את כתב האמנה מאדר 1211, שבו קבעו מתפללי בית-הכנסת הירושלמי באופן טקסי את גאמנותם למסורת התפילה שלהם, ואת התשובות המפורטות והקיצוניות בדחיית מנהגיהם שנכתבו חודש לאחר מכן על-ידי ר' יוסף ראש הסדר (ראה לעיל, סימן ב).

בשאלה הנ"ל לחכמי האסלאם נזכר, כאמור, ששליח-הציבור (או: שליח-הציבור) מקיים את המנהגים שנתקבלו במסורת של בית-הכנסת, ומתנגד לשינויים, ובני הקהילה היו מרוצים ממנו. וכן נשאל אם מותר לכפות על שליח-הציבור לעזוב את מנהגו. מסתבר שהראב"ם וסיעת המתקנים שלו ניסו להשיג את השינויים המבוקשים בתפילה על-ידי 'שכנוע' שליח-הציבור של הירושלמים להתפלל על-פי הוראותיהם. אולם הוא סירב לשתף פעולה. כאשר נתיאשו מתיקוננו – ירדו לחייו. בחודש ניסן שנת 1211, פנו אנשי הרפורמה אל ר' יוסף ראש הסדר בשאלה הלכתית, שמגמתה הברורה היא פסילת אותו שליח-ציבור, שאין בו, לטענתם, המידות הדרושות לתפקיד זה. ראש הסדר פסל אותו על-פי טעמים הלכתיים משלו, והעיקר, שאין הוא נשמע לחכמי ישראל לקיים את 'המנהגים הנכונים'.¹¹⁸

אחרי שנפסל שליח-הציבור של בית-הכנסת העמידה סיעת המתקנים שליח-ציבור משלה. בני הקהילה לא הכירו בו, והוסיפו לתמוך בשליח-הציבור הקבוע שלהם. מצב זה של שני שליח-ציבור יריבים באותו בית-כנסת הוא המשתקף בשאלה שהפנו הירושלמים הוותיקים לחכמי ישראל ורבניהם כדי לקבל פסק הלכה נגדי, התומך בשליח-הציבור שלהם, שהוא ממלא אחרי התנאים הדרושים על-פי ההלכה, והם רוצים בו, והאוסר על סיעת הרפורמה לכפות עליהם את שליח-הציבור שלה, שאין מתקיימים בו התנאים הללו.¹¹⁹

התשובה לשאלה היא לא הגיעה אלינו. אולם ברור שמתפללי בית-הכנסת

גויטיין מצא נוסח אחר (בשינויים קלים) של פנייה זו. כאן עוסקת השאלה בבית-כנסת אחד ובשליח-הציבור שלו, ומופנית היא באופן סתמי ל'אדינים ה'פקהא' (חכמי המשפט המוסלמי), מנהיגי הדת ומורי המוסלמים. גויטיין שיער, שהתעודה נכתבה בתקופת האיובים, כורדים מוסלמים אדוקים, המחזיקים באסלאם הסוני, אשר דבקו בשמירה קפדנית על המסורת, והתנגדו לכל שינוי בה. מלשון השאלה אין ספק כדבריו, שהכותבים ציפו לקבל פסק הלכה האוסר כל שינוי במנהגיהם מימי קדם.¹¹³ במקום אחר כבר קישר גויטיין בין התעודה (שפרסם גוטהייל) לבין תלונת 'בני השישי' נגד הראב"ם (ראה להלן).¹¹⁴

לפני כמה שנים פרסם י' ינון (פנטון) את נוסח השאלה שגילה גויטיין.¹¹⁵ השערתם של ינון ופליישר, שהתעודה עוסקת באותה פרשה של שנת 1211, ושהיה זה הראב"ם, שרצה לכפות על מתפללי בית-הכנסת הירושלמי לעזוב את מנהגיהם הקדומים ולהתפלל כמנהג הבבלים, סבירה ביותר.¹¹⁶ לא זו בלבד שכמה מן הלשונות שבשאלה מזכירות את הכתוב בכתב האמנה (וכן בשאלה לראב"ם על המעריב המפויט ובתשובה של ר' יוסף ראש הסדר) אלא שאף נכתבו על שולי הדף נוסחי תפילה לחג השבועות כנהוג בבית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט.

האם קיבלו בני הקהילה פסק הלכה מן המופתי או מן ה'פקהא' בהתאם לציפיותיהם? אין ספק שהתשובה לשאלה זו היא חיובית. במכתב של בני הקהילה

113. TS Ar. 41.105. גויטיין, חברה ב, עמ' 406, 615. הערה 14. על אדיקותם של האיובים ראה דרורי, עמ' 296 ואילך; השויה וינטר, עמ' 309 ואילך. האיובים תמכו באסלאם הציפי (ראה דרורי, עמ' 301; וינטר, עמ' 313 ואילך), ומכאן בטלה השערתו של דנה (כפאיה [דנה], עמ' 35, הערה 135), שאפשר לתלות את תמיכת השלטון במתנגדי הראב"ם בקרבה בין תיקוניו הפולחניים והאסלאם הציפי. השווה אצל כאן, מסמכים, עמ' 292.

114. גויטיין, הגנה להסידים, עמ' 108, הערה 7, בסתם; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 642, הערה 336 במפירוש. להעתי מפרסית בין שתי התעודות הללו עשרים וחמש שנים לערך (דין על כך במחקרנו, סימן יד).

115. ינון, רשות, עמ' 19–21, ושם פקסימיליה של התעודה (מהדורה חדשה אצל כאן, מסמכים, עמ' 291–292). היא אף תיקן על-פי הסברה (כיוון שכתב-היד לא נמצא) את קריאתו של גוטהייל במקימת רבים, ילפי זה נעשה הסיכום דלעיל.

116. פנטון, שני חיבורים, עמ' 86–87; פליישר, תפילה, עמ' 222–223, הערה 28. אין השיאל ריצה להעת אם הוא ראשי... לשלב בנוסח התפילה היהודי המקובל הידושים שלא היו נהוגים... כי ינון, רשות, עמ' 17, אלא, כאמור, אם אחרים ראשי לכפות את השינויים עליו ועל שאר מתפללי בית-הכנסת.

117. המכתב לחצרן בכתב-יד TS 8 J 21.12, סימן י במחקרנו.

118. השאלה והתשובה בכתב-היד ENA 1267.10 ו-TS NS 194.2A מתפרסמות במחקרנו, סימן יא.

119. כתב-יד TS Misc. 28.102, סימן יב במחקרנו.

תשובה גדולה ומפורשת של ר' יחיאל בר' אליקים, כנראה משנת 1211 או זמן קצר אחריה, מתירה את הזכרת ה'רשות'. הוא מספר שכאשר היגר לפוסטאט מצא בה חמס וריב ומצות ומריבות, 'אלהים שופטים אלהים והמה לא אלהים'. היתרו להזכיר את ה'רשות' הוא חד-משמעי, ולדבריו הניסיון לאסור את ה'רשות' הוא 'מדרך החיצונים'¹²².

תשובה זו בוודאי הועילה להתיר את האיסור הלכה למעשה. אחרי שנים שאין 'רשות' בשטרות שמן הגניזה, מוצאים אנו שימוש בית-דין מעיר השדה בלבים מג' בתשרי שנת 1211 ברשות ר' אברהם הרב הגדול בישראל.¹²³ וכמה שטרות יש מפוסטאט מן הקיץ של שנת 1213 ואילך המציינים את רשותו.¹²⁴

ה'רשות' אמנם חזרה, אבל הרוחות לא נרגעו. לאחר יותר מעשרים שנה עוד מתקפים את הראב"ם בגלל תיקוני התפילה שלו ושיטותיו בעבודת ה', ועוד מלשינים עליו לשלטונות. ביי"ג באדר, שנת 1234, כתב הראב"ם תשובת-שאלה בעניין התנגדות הנשיא (צאצא ממשפחת דוד המלך) הודיה בן ישי לנאמניו ולו אישית. על כך כתב רבנו: 'לא יוכל שיאמר לא הוא ולא אחרים עלי אלא שאני משתדל בעבודת אלהי¹²⁵ ישראל ברוך שמו בכל לבבי ובכל נפשי ומרבה בכריעות והשתחוואות וכיוצא בזה מדברים שאין אני מסתתר בהם וכבר כתבתים בחבורי'.¹²⁶ גויטיין פרסם מכתב מן הגניזה, שנכתב באלכסנדריה, שבו קובלים תלמידי רבנו החסידים על הרדיפות שעורר נגדם אותו נשיא. התעודה היא הנה איגרת-תשובה למכתב מב' באדר. אפשר לשער, שאף היא מאותה תקופה, ואולי מאותה שנה עצמה.¹²⁷

122. CUL Or. 1080.15.74, ראה פרידמן, תשובת ר' יחיאל.

123. TS Ar. 47.70.

124. ראה גויטיין, חברה, ב, עמ' 26, 526, הערה 18. מתכוין אני לדון במקום אחר בגלגולי נוסחות ה'רשות' המציינות את ר' אברהם, אולם אציין כאן, שבקטע שמשנת 1520 לשטרות (1208/9) שפרסם גסטר ושמצטט מאן (היהודים, ב, עמ' 326–327) בוודאי חסרות היחידות בתאריך. ('והפטישה', שמשער מאן שאולי היא שיביש של 'בפסטאט' – היא כמובן 'הפטיש' [חוק!]).

125. בטעות הוכפלה התיבה, ומעל לראשונה ארבע נקודות, המסמנות את מחיקתה.

126. תשובות הראב"ם, סימן ד, עמ' 19. דומה, שהתשובה הכתובה עברית שבסימן סב, עמ' 62 ואילך, שבה מגן ר' אברהם על דרכי החסידים בעבודת ה' מפני מתקיפיהם, נכתבה גם היא באותו פרק זמן ואולי נשלחה לאלכסנדריה. השווה וידר, השפעות, עמ' 86 (58 בהרפסה המיוחדת).

127. ראה גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 184 ואילך.

הירושלמי נכשלו במאמציהם לעכב בעד הראב"ם וסיעתו. וכבר ראינו למעלה (סימן ג) את עדותו המפורשת של הראב"ם, שבראשית הנהגתו ביטל הוא את המנהג המיוחד של בית-הכנסת הירושלמי שבפוסטאט ואיחד אותו עם מנהג בית-הכנסת הבבלי.

נוסף מיוחד מיתוסף על המבנה הזה עליידי הויהוי הסביר ביותר של שליח-הציבור ההוא, הנידון באותן שאלות ותשובות, כידותון הלוי החבר, כפי שהציע ע' פליישר. ידותון חיבר פיוטים שנאמרו בתפילת בית-הכנסת הירושלמי בפוסטאט. וכן כתובים בידו טופס כתב האמנה משנת 1211, סידור-התפילה של בית-הכנסת הירושלמי והשאלה לראב"ם על המעריב המפויט, התומכת במנהג הירושלמים. ידותון זה אף ידוע מרשימות מקבלי תמיכה שזיהה גויטיין, אחת משנת 1219. שכרו השבועי היה בסך הכול שבעה דרהמים. במכתב אחד הוא פונה ללוי אחר ומבקש ממנו מתנה בסתר, כי הוא אוכל כראוי רק בשבתות ונשאר רעב שאר ימות השבוע. שם הוא מוסיף את שמו בערבית: '[אבו אל]חסן בן אבו סהל חזן כניסה אלשאמיין' (חזן בית-הכנסת הירושלמי). הנה אנו רואים, כי החזיק ידותון במשרתו גם אחרי הפרשה של שנת 1211. אבל הראב"ם השכיל לשכל את התנגדותו של ידותון, והוא הגיע עד פת לחם!¹²⁸

הצלחת הראב"ם במאבקו נגד המנהגים הפסולים פתחה לפניו את הדרך אף לבצר את מעמדו בהנהגת הקהילה ולדרוש הכרה כללית כראש הציבור היהודי. כדי לעשות כך צריך היה לבטל אותם צעדים שנקטו יריביו במגמה לצמצם הכרה זאת. שוב נעשה הדבר עליידי פסקי הלכה שבתשובות-שאלות.

שאלה לר' יוסף (יהוסף) ראש הסדר מתארת קהילה, שחבריה התנגדו ('בגלל כוונות זרות שהיו להם') למנהיגם, הוא הראב"ם על-פי השערותנו. הם הגישו נגדו תלונה לסולטאן. וכן באו לבית-הכנסת והחרימו על דעת הרבים, שלא ישמעו תפילה שהוא נזכר בה, ולא יהיו נוכחים בתפילה כזאת. כמעט אין ספק לדעתי, שהמסופר פה מתקשר לתעודה הנ"ל שמניסן, שנת 1205. השאלה עוסקת בפירוש בברכת המנהיג בתפילת הקדיש. מגמת השאלה היתה לקבל פסק הלכה המבטל את החרם ומתיר את הזכרת המנהיג. התשובה בוודאי היתה כזאת, אולם היא לא נשתמרה.¹²⁹

128. פליישר במכתביו אלוי מכ"א בכסליו ימ"ז בטבת, תשנ"ג. גויטיין, חברה, ב, עמ' 449. מספר 39a (אדוני, כלומר הראב"ם, מורה לשלם לידותון ארבעה דרהמים [כתב-יד, המסומן אצל גויטיין ENA 2736, עכשיו מספרו ENA 2735.8]) ה, עמ' 89, 531, הערה 223. מכתביו של ידותון, TS NS J 323, המתואר שם, מאפשר את זיהוי שאר הכתבים הנ"ל. את שמו הערבי, המובא בהערה ההיא אצל גויטיין, יש לתקן בהתאם למר שהעתקתי בפנים. ראה עתה פליישר, לסדרי התפילה, עמ' רמד ואילך.

129. השאלה בכתב-יד ENA 2742.6, סימן יג במחקרני.

לפניו ולאחריו.¹³⁰ בניגוד ל'ערי אדום', ששם ישבו על כיסאות בבתי הכנסת, 'נהגו כל ישראל בספרד ובמערב, בשנער [=בבבל] וארץ הצבי... להציע בקרקען מחצלות כדי לישב עליהן' (הל' תפילה יא. ד). הראב"ם מתאר כיצד היו המתפללים יושבים בכל מקום, 'כפי שמזדמן להם, נשענים על הקירות'. הוא מותח ביקורת חריפה על צורת העמידה והישיבה המרושלת. אשר לישיבה, הוא רוצה לחייבם לשבת 'גלוס תעבד', ישיבה של עבודת ה', כורעים על הברכיים, מסודרים שורות שורות, זו אחר זו, ופני כל המתפללים – כמו בתפילת העמידה – אל מול מקדש ה' שבירושלים (הוא ה'קבלה' [מונח מוסלמי המציין את כיוון התפילה] שלנו).¹³¹ מתנגדיו של הראב"ם טענו, שהישיבה (כורעים על הברכיים) בשורות דווקא בכיוון ה'קבלה' היא חיקוי של תפילת המוסלמים (המתפללים בכיוון מכה), ולכן יש לאסרה.¹³² הראב"ם דחה טענה זו מכמה סיבות. לדבריו זו היא צורת הישיבה הקדומה של אבותינו בבית הכנסת, ומחויבת היא בדין ישראל. כראיה מרכזית מביא הוא ברייתא בתוספתא מגילה (גד), כא (מהדורת ליברמן, עמ' 360, שורה 77 ואילך):

כיצד היו¹³³ וקנים יושבין? פניהם כלפי העם ואחריהן כלפי קודש. כשמניחין את התיבה, פניה כלפי העם ואחריה כלפי קודש. כשהכהנים נושאים כפיהן, פניהם כלפי העם ואחריהם כלפי קדש, חזן הכנסת פניו כלפי קודש, וכל העם פניהם כלפי קדש...¹³⁴

130. על תיאור זה של התפילה בפיוט ראה פליישר, פיוט ותפילה, עמ' 226. אבל לפי התיאור של הרמב"ם בהל' תפילה יא, ג אין מתפללים לפני החזן אלא מאחוריו ומצדדיו (ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' שצ-שעא; בלידשטיין, התפילה, עמ' 186, 211 ואילך).

131. מחצלות: ראה רבינוביץ, שם, עמ' שעא-שעב; גייטיין, חברה, ב, עמ' 149-150, 156-157. ביקורת הראב"ם: תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 62 ואילך; כאפיה (דנה), עמ' 74, 91 ואילך. ראה וידר, השפעות, עמ' 96 (68 בהדפסה המיוחדת) ואילך. לשימוש במונח 'קבלה' בכתביו של הראב"ם, של אביו הרמב"ם ושל סבו ר' מימון, ראה וידר, שם, הערה 300; וראה גם פיה"מ לבנא בתרא ב, ט, עמ' קג. על התפילה בשירות אצל הרמב"ם ראה עכשיו בלידשטיין, שם, עמ' 212 ואילך.

132. כאפיה (דנה), עמ' 148. ראה להלן, סוף הסימן.

133. 'היו' מתועדת בכל הנוסחאות במהדורת ליברמן. אבל היא חסרה אצל תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63, וכפאיה (דנה), עמ' 95, והראב"ם דן בשאלה אם הבריייתא מחייבת הלכה למעשה או שמה היא מקור היסטורי בלבד (ראה להלן). יכן ליתא ברמב"ם, הל' תפילה יא, ג (ראה להלן, בסמוך). בריו"ף ועוד: ראה את מראה המקומות להבאת התוספתא אצל ליברמן, תוס"פ למגילה, עמ' 1199.

134. עיין ליברמן, תיכ"פ, שם, עמ' 1199-1200.

לאחרונה נציין מכתב, המספר על תלונה שהגישו 'בני השישי' לסולטאן אלמלך אלעאדל נגד הראב"ם על כך שהוא כפה על העם שינויים בתפילה. הראב"ם כתב הצהרה אישית: 'אני התנדבתי בעבודת ה' והוספתי כריעות, השתחויות ותפילה של רשות בביתי לעצמי. לא הכרחתי אף אחד לעשותן, ולא שינתי בעל כורחם דבר בבתי הכנסת שלהם'. הרישא של ההצהרה הזאת מזכיר את הכתיב בתשובה ההיא מאדר שנת 1234. הסיפא המתמיה יידון במקום אחר במחקרנו. הנגיד אף מצא תחבולה לגזור חרם על יריביו. עד עכשיו היה מקובל במחקר, שמכתב זה נכתב לפני שנת 1218. אולם ניתן להוכיח, שהוא נכתב בשנות השלושים של המאה, וככל הנראה בשנת 1235 (או 1237). ייתכן שפעילות זו קשורה אף בפולמוס הרמב"ם.¹²⁸

כמה מן התעודות הללו הגיעו אלינו כהעתקים מסודרים שהעתיקו תומכי הראב"ם – תשובתו של ר' יחיאל בר' אליקים, התשובה על הזכרת המנהיג בקדיש ומכתב החסיד הנדרף מאלכסנדריה. גייטיין שיער (בקשר למכתב ההוא), שאולי שמרה כת החסידים את התכתבותה עם רבה בפנקס מיוחד.¹²⁹ מסתבר שהתשובות ההן, שעל-פי הפרשנות שאנו מציעים התירו את הזכרת הראב"ם ב'רשות' ובקדיש, הועתקו ('אות באות ומלה במלה') כדי לפרסמן ברבים כחלק מן התעמולה הציבורית, שמטרתה היתה חיזוק מעמדו. דומה שגם מתנגדי הראב"ם שמרו העתקים ממסמכיהם. אפשר שהשאלות על המעריב המפויט ושלח-הציבור המודח והמכתב לחצרן הנ"ל הם העתקים גם כן.

ה. הישיבה בשורות עורפיות – דוגמה למשא ומתן בהלכה

הראב"ם והחכמים שציידו בו מכאן ומתנגדיהם מכאן נשאו ונתנו בפירושי מקורותינו כדי להוכיח את טענותיהם. ביניהם פירושים פשוטים וביניהם פירושים דחוקים, הכול לפי צורך העניין. מן המשא ומתן הזה למדים אנו אף פירושים (פשוטים) למקורות, שלא ידוע עליהם ממקום אחר. נעיר כאן על דוגמה אחת, זאת בגלל הנלמד ממנה על פירוש ברייתא בתוספתא, תולדות בית הכנסת, הבייגורפיה של הראב"ם כמנהיג יכאיש ריח, הספרייה שעמדה לרשותי יההשפעת ההדדית בין היהדות והאסלאם. בימי הביניים היה החזן עומד באמצע בית הכנסת במזרח כשהמתפללים עומדים

128. TS Ar. 51.111; גייטיין, תעודות נדון במחקרנו, סימן יד (שם נדרש לעדייית על המשך

המחלוקת לאחר פטירת הראב"ם).

129. גייטיין, הראב"ם יחיאל, עמ' 185.

להסיק מסקנה דומה לגבי הברייטא עצמה, היינו, שנשנה בה סדר הישיבה שראוי היה לדעת התנא שינהגו בו בבתי-הכנסת, ואין הוא משקף את המציאות שבימיו (ראה להלן).¹⁴⁰

לעניין זה חשיבות מסוימת אף לחקר תולדות בית-הכנסת והתפילה. במחקר יסודי וחדשני שכתב לפני זמן-מה ע' פליישר על התפתחותו הקדומה של מוסד התפילה, הוא הציע שבבית-הכנסת שבימי הבית לא היתה תפילת חובה כלל אלא קריאת התורה ומדרשה. סיוע לכך מוצא פליישר, בין השאר, במבנה בית-הכנסת הקדום, הדומה לזה של ימי הביניים, כידוע מממצאים ארכיאולוגיים:

ואף-על-פי שדבר זה אינו עיקר, ראוי שנציין, שגם המבנה המסורתי של בית הכנסת הקדום, שמעיד על הבאים בו שישבו לאורך שלושת (או ארבעת) קירות האולם, כלומר כשפני כולם לא אל ההיכל אלא אל מרכז החדר, אל הבמה, מעיד על שימוש לצורכי לימוד ולא לתפילה. כי ההיגיון הליטורגי, אילו היה עיקר בראשית עיצוב המבנה, היה מחייב ישיבה בשורות עורפיות, כשפני המתפללים אל עבר מי שאליו מכוונים את התפילה, או אל עבר מה שנתפס כמייצגו בהקשר הנדון – ארון הקודש או המקדש. אבל ההיגיון הפדגוגי חייב את היושבים להפנות את פניהם אל מי שלימד או קרא בפניהם. התמדת ההיערכות המשולשת של מקומות הישיבה בבתי הכנסת המאוחרים, אשר בהם כבר נעשתה התפילה עיקר וקריאת התורה טפל, אינה יכולה להתפרש אלא כדבקות (מובנת מאוד בהקשר הזה) במסורת קדומה, מן הזמנים שבהם יעד המבנה היה אחר.¹⁴¹

'בתי-הכנסת השומרוניים הם מבני-אורך, וצדס הצר פונה להר-גריזים. צורת הישיבה היתה על ספסלים סביב קירות המבנה. המתפללים פנו אפוא ברובם אל פנים בית-הכנסת, ורק אחדים ישבו ופניהם להר-גריזים. אילוץ אדריכלי זה היה גם בבתי-הכנסת היהודיים בגליל. בבתי-הכנסת היהודיים בדרום נמצא פתרון חלקי לבעיה: בתי-הכנסת נבנו כמבני-רוחב, והמתפללים פנו ברובם לירושלים. גם בבתי-הכנסת היהודיים של היום יושב חלק מן הקהל וגבו או צדו פונה לירושלים, ואיש אינו טוען, שאין מתפללים לכיוון ירושלים' (נראה מגן, בתי-כנסת, עמ' 69, 76). לא יעקבי ולא מגן רומזים על המקורות שאנו עוסקים בהם בסמין זה. ראה פרידמן, הישיבה.

140. ראה בהערה הקודמת. וכל זה ייתכן – רק אם לא גורסים 'היו' בברייטא; ראה לעיל, הערה 133.

141. פליישר, תפילות החובה, עמ' 407–408. והשווה גרוסברג, עמ' 65, הערה 8. (חוכך אני אם בהכרח מתאים המבנה המסורתי לתפקיד הפדגוגי של בית-הכנסת הקדום, שעליו הצביע פליישר בצורה משכנעת ביותר. [כפי שהוא אומר בפירושו, ראה זו אינה עיקר]. הרי רגילים

הראב"ם¹³⁵ הולך בעקבות אביו, 'אשר הוסיף בביאור לשון הברייטא הוראה מפורשת, והרחיב את פירוש הדבר': 'כיצד העם יושבין בבתי כנסיות? הזקנים יושבין פניהם כלפני¹³⁶ העם ואחוריהם כלפני ההיכל; וכל העם יושבין שורה לפני שורה. ופני כל שורה לאחורי השורה שלפניה, עד שהיו פני כל העם כלפני הקודש' וכו'.¹³⁷ הפירוש הפשוט, המפורש בברייטא זו – לפי הראב"ם ('ואינני סבור שייתכן בזה עוד פירוש') – הוא שהעם יושבים בשורות, זו אחר זו. 'ולפי זה', הוא כותב בתשובה, 'אין הישיבה כך בתפלת צבור ובבית הכנסת חומרא אלא חיוב, ומנהג העם שראינו ושמענו בישיבתם בבית הכנסת שלא כדברי חכמים'.¹³⁸ כבר העירו חוקרים, שצורת ישיבת העם בבית-הכנסת העולה מן הברייטא מנוגדת לממצאים ארכיאולוגיים מבתי-כנסת קדומים בארץ-ישראל, שישבתם היתה מסביב לכותלי בית-הכנסת ולא דווקא 'כלפי הקודש'.¹³⁹ וידר הסיק אל נכון מדברי הרמב"ם, שהוא קבע את סדר הישיבה על-פי הברייטא גרידא, ושאי-אפשר להניח שבהלכות תפילה שבמשנה תורה יש תיאור נאמן של המנהגים הנהוגים בימי הרב. ויש לתהות, אם לא צריכים אנו

135. תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63; כפאיה (דנה), עמ' 96–97.

136. בכל מקום כך גורס הראב"ם בברייטא ובדברי אביו בהלכה זו. ראה ליברמן, תוס"פ לכיפורים, עמ' 744, הערה 76. ועל הגרסה 'כלפני' אצל הרמב"ם עצמו, ראה עכשיו רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' שע (משם העתקתי את ההלכה), ועיין היטב בפירושו המפולש לכל ההלכה. על הגרסה 'כלפני' ראה עוד במהדורתו של הרב י' קאפה להל' תפילה שם, עמ' רלג, הערה יא.

137. במהדורת רבינוביץ, יד פשוטה, הל' תפילה יא, ג; במהדורות הנדפסות הרגילות: יא, ה. אשר לפירוש 'הקודש' בדברי הרמב"ם השווה תשובתו המובאת להלן, הערה 162.

138. תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63. 'ואינני סבור...' כפאיה (דנה), עמ' 97: 'ומא אטן יתסע פי דלך איצא תאוויל'. (על 'איצא' כאן ראה בלאי, דקדוק, עמ' 311. דנה תרגם: 'ואינני סבור שגם בזה יש אפשרות לפירוש'). הראב"ם כותב שלפי מה שנטמס לי, כך פירש את הברייטא גם רב הא"י גאון.

139. ראה וידר, השפעת, עמ' 97, 69; בהדפסה המיוחדת: 'יש להודית שבערערי על מנהג זה נמצא הראב"ם בעמדה די מביצרת; היה בידו להסתייע בתיספתא מפירשתא... אשר לתיספתא, יש בדיני עדיית חיתכית שאף בתקיפת התלמיד לא הקפידו על הסדר המתאר בה'. על הישיבה בבתי-הכנסת בימי קדם, מלבד הספרית שצינה שם, ראה לייז, בית-הכנסת, עמ' 16 ('ספסלים' – מיקומם 'ארגונים היו שינים ממקום למקום'): הנ"ל, ממרכז, עמ' 45 ואלך 'עמ' 80. על סדר הישיבה בבתי-כנסת שימריניים קדומים יקשרי לכיוון התפילה (המבנה) כותבת יעקבי (עמ' 130): 'סבירתי, כי בקביעת כיוונו של בניין יש להביא בחשבון גם את מיקומם של ספסלי הישיבה. בהירשוי גם לבתי-כנסת יהודיים קדומים משיב מגן (תשובה, עמ' 131):

הפלוגתא שלו (בעלי שרירות הלב),¹⁴⁴ שלטענת רבנו הביא אותו הרצון לשמור על 'מנהגים רעים' לפרש את הברייטא בדוחק, כאילו בשיטת 'פלגין דיבורא', לומר ש'וכל העם פניהם כלפני הקודש' הוא בזמן העמידה בלבד. (נאמר לו: והרי הלשון "יושבין" והוא ענה: הרישא, הנוגע לוקנים - "יושבין"; והסיפא, הנוגע לכל העם, אין הכוונה בו אלא כשהן עומדין.) ואם כן, אין בברייטא ראייה על צורת הישיבה הנכונה. המעיין בברייטא ימצא שאין בהכרח כל דוחק בפירוש זה. הרי ההקשר עוסק בברכת כוהנים, שעה שהעם עמדו! (הראב"ם משמיט את הפסקה העוסקת בנשיאת כפיים, ומצטט את הברייטא בצורה מקוטעת: 'כי צד זקנים יושבים וכו' וחזן הכנסת וכל העם פניהם כלפני הקודש' כו').¹⁴⁵

אשר לישיבת הזקנים שבברייטא, שיושבים פניהם כלפי העם ואחריהם כלפי

144. כפאיה (דנה), עמ' 96: 'ארבאב אלאהויה' השווה שם, עמ' 196; שייבר, איגרת, עמ' קמא: 'ערון אלאהויה', ובתרגום: 'ליבוי יצרים'; תשובות הראב"ם, סימן קו, עמ' 184 (תרגום): 'ואולם יגונה שתיקשרנה עם המחלוקת תחרות ("הוי", ועדיף לתרגם "יצר" או "כיו"ב) וכוונה שלא אל האמת' וכו'; תשובות ר' יוסף ראש הסדר המתפרסמת אצל פרידמן, התנגדות לתפילה, דף ב, ע"ב, שורה 22: 'ויסרח אלאהויה ואלאגראץ' (וישליך את היצרים והכוונות הורות). 'אהויה' הוא רבים של 'הוי' (כמו 'אהואא'): ראה פרידלנדר, עמ' 114. (הלשון נופל אף על כיתות ונסיות של כפירה; 'אצחאב אלאהואא': בני כת, בעלי מחלוקת.) בקוראן סורה מז, פסוק טו (עלפי ההוצאה המצרית) אומר מוחמד על מתנגדיו (עלפי התרגום של י"י ריבלין, עמ' 579 [שם פסוק יח]): 'אלה הם אשר אטם אלהים את לבותיהם וילכו אחרי מאוייהם ("ואתבעו אהואהם"). אלגואלי (אחיא), ג, עמ' 72, 73) מגנה את החכמים ('אלעלמא') שהם נוטים אל היצר ('אלהויה'), שהוא העבודה הורה הגדולה ביותר. דנה מתרגם 'ארבאב אלאהויה' כאן ובעמ' 196: 'מנהגים רעים'; השווה שם, עמ' 117: 'רב הוי'... לגלבה היאה עלי דינה', ואף שם צריך לתרגם: 'בעל יצר'... משום התגברות יצרו על אמונתו' או כיו"ב.

145. 'הרישא'... והסיפא: כפאיה (דנה), עמ' 96: 'אלאולי'... ואלאכר'. לכאורה צריך לתרגם 'אלאולי' 'הראוי', אבל ייתכן שצריך להיות שם 'אלאולי', או 'אלאולי' יש ליתר כ'אלאלי' עם סיומת הנסבה, לפי בלאו, דקדוק, עמ' 307. דנה: 'הראשון'... השני'. ציטוט מקוטע: תשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 63. השווה כפאיה (דנה), עמ' 95: 'כי צד זקנים יושבים פניהם כלפני העם ואחוריהם כלפני הקדש וכשמניחין התיבה וכו' וחזן הכנסת וכל העם פניהם כלפני הקודש' כו'; כלומר, גם כאן יש השמטה עליוני 'כו'. על פירוש הפסקה בברייטא כעיסקת דווקא בנשיאת כפיים ראה ליברמן, תיכ"פ למגילה, עמ' 1200, ד"ה חזן הכנסת. לפי הר"ן, מגילה פרק ד, סימן אלף קלו, הסיפא של הברייטא, 'כשמניחין את התיבה' יכו', עיסק בתפילה של תענית ברחובת של העיר (וכן בפירוש מנחת ביכורים לתוספתא לסיפא, אבל אין

על-פי הדברים הללו ניתן לשער אפוא, שכמו הראב"ם בדורי כבר התנא ששנה את הברייטא שבתוספתא התכוון לתקן את סדר הישיבה שבבית הכנסת ולהתאימו למהות החדשה של המוסד, שלפיה התפילה עיקר.¹⁴² אלא שכנירל תקנת הראב"ם אף תקנתו של התנא לא נתקבלה, והעם הוסיף לדבוק בשיטת הישיבה הקדומה.¹⁴³ אולם באשר לפירוש הברייטא אין הכרח בדבר. הרי הראב"ם מצטט את אחד מבני

אנו בבית המדרש ובאקדמיה לישיבה בשורית עורפיות אי בשורית המסידרות כחצי גירן העגולה של הסנהדרין. [עיין היטב להלן בפנים ד"ה אשר לישיבת הזקנים שבברייטא.] ייש לציון, שבידאי ובידאי מבנה בית הכנסת הקדום וסידור הישיבה שבו לא עיצבו יש מאין, למרות היות בית הכנסת מוסד חדש, ומתחילה השתמשו בבתים קיימים בהתאם למבנה שנמצא בהם ובסדר הישיבה שנמצא בחדרי הישיבה שלהם. איתו סדר דבקו כי לאחר מכן. יעיון ליון, ממרכז, עמ' 79 ואילך. על-פי המבנה הארכיטקטוני בלבד קשה לפעמים לקבוע אם שריד של מבנה קדום אמנם בית הכנסת הוא. יראה בהמשך, וצריך עיון.]

142. ראה לעיל, הערה 133 והערה 140. יכן איתה ששניני בתוספתא מגילה ג, כב (מהדורת ליברמן, עמ' 360), 'אין פותחין פתחי בתי כנסיות [א]לא למזרח' וכו', אינה תיאמת את העדויות הארכיטקטוניות - ראה גינצבורג, פירושים וחיידושים, ג, עמ' 393.

143. אולם בתפילה שבבית המדרש שלהם קיבלי חסדי הראב"ם את צורת הישיבה שהיא חייבה: תשיבת הראב"ם, סימן סב, עמ' 62. עיון גם אצל כאן, מסמכים, עמ' 293, 'ראה להלן, הערה 170 ושם. בספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, סימן לו (מרגליות, החילוקים, עמ' 156): 'א"מ היפכין את פניהם אל הציבור ואחריהם אל הארץ, ובני א"י פניהם אל הארץ, והעיר מרגלית (שם), שהישיבה הארץ-ישראלית היא בניגוד לברייטא הנ"ל, ישער שוהי מנהג חדש בכיבוד הקודש, שאפשר שהחלי בי בתקיפת האמיראים, כפי שיש בירוש' ביכורים פ"ג ה"ג (ספ"ג ע"ג): 'וישר' פניהם כלפי הקודש'. משתמע מדבריו (עיון שם), שלדעתי הכוונה לישיבת הזקנים דווקא, ולא הבינתי מניין לי לפרש את החילוק והירושלמי דווקא בזה, ראה בסמ"ך. ליברמן (תיכ"פ למגילה, עמ' 1199) מעיר שהמנהג הארץ-ישראלי שבחילוק מתאים לתקנה של הראב"ם. ייש לציון שלשון החילוק כתיבה 'ואפשר שאינה הלשון המקורית', ולא ברור ממנה מי מבני ארץ-ישראל פניהם אל 'הארץ' ואם הכוונה לישיבה או לעמידה. יבבר אלבינו פירש את החילוק בעמידת הכהנים בשעת נשיאת כפיים (ראה מרגליות, שם, עמ' 156. הערה 1). ודחה מרגליות את הדיון, ואשר לירושלמי הנ"ל, משמע שגם היא עוסק בשעת נשיאת הכפיים של הכהנים (השווה ליברמן, שם, עמ' 1200, ד"ה כשהכתנים). יראה בסמ"ך כאן יעיד בתשובת הרב"ם המיואנת להלן, הערה 162.

אולם דעתו של הראב"ם לא היתה נוחה מסדר ישיבת הזקנים בבית הכנסת, הקבוצה אף במשנה תורה, והוא אמר שגם הם צריכים לשבת פניהם כלפי הקודש. כאן היו יכולים יריביו להאשים אותו בפירוש של 'פליגין דיבורא'. כי הוא אומר, שהברייתא בתוספתא מגילה אינה מחייבת את ישיבת הזקנים האמורה שם אלא רק מתירה אותה, וזאת בניגוד לפירושו הנ"ל לחיוב בדבר ישיבת העם. וכן הוא מציג, ש'אפשר' שהברייתא עוסקת דווקא בתקופת התנאים, שאז ראיית הזקנים הביאה ברכה לציבור והוסיפה לו כוונה בתפילה.¹⁵⁰ אבל המצב בזמנו שלו שונה לחלוטין, כותב הראב"ם; והוא אוסר את ישיבת הזקנים הנהוגה – אף-על-פי שבתחילת דרכו גם הוא יושב כדרכם:

לדעתי ההיתר הזה של הברייתא לזקנים, שיהיו אחוריהם כלפני הקדש, הואיל וסודו דק'¹⁵¹ וכוונתו בבחינת נעלם בימינו, נובעים¹⁵² ממנו מכשולות. והם: שאר העם מחקים את הזקנים, בכך שלא פונים אל הקדש; הראשים גוזרים לעצמם יורה בישיבה שלהם בבית הכנסת, עד שאפילו הביא הדבר לידי הישיבה על כורסות¹⁵³ וההישענות על משענות. ולפעמים זה בהיכל עצמו בעת התפילות ושמיעת התורה¹⁵⁴ די בזה משום זניחת האמת¹⁵⁵ והתרחקות

- לגרסה זו ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 326, הערה 179, עמ' 569. אבל הראב"ם (כפאיה (דנה), עמ' 95) מפרש 'זקנים' שבברייתא: 'חכמים'. וכן בר"ן למגילה, פרק ד, סימן אלף קלו: 'והזקנים, דהיינו חכמים' וכו'; ובסידור ר' שלמה ב"ר נתן (צוקר, סידור, עמ' 745): 'אלשוין אלפצ'לא', כלומר הזקנים האצילים (ראה פרידמן, סידור, הערה 9). בקשר לתוספתא מגילה ג, כד הנ"ל, ראה ליברמן תוכ"פ, שם, עמ' 1201 ואילך.
150. כפאיה (דנה), עמ' 96. אילו גרס 'היו' בברייתא (ראה לעיל, הערה 133), בוודאי היה מוזכר אותה בקשר לאפשרות הזאת. אשר לפירוש הלכה כ'מותר' (מבאח'), ראה לעיל, בסוף סימן א.
151. ראה כפאיה (דנה), עמ' 86.
152. 'הואיל ה... נובעים' (אצל דנה: ונובעים), במקור 'אד' ו... ויטריין' ראה בלאו, דקדוק, עמ' 193–195.
153. או ספות, קתדרות – ולא 'פססלים', כפי שתרגם דנה. על 'המרתבה' ראה סדן, מיטלטלין, עמ' 52 ואילך; פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 205; גויטיין, חברה, ד, עמ' 110–111.
154. בתוכ"פ למגילה, עמ' 1199, העיר ליברמן על-פי דברי הראב"ם אלה (ממובאה חלקית אצל וידר), 'שאף הזקנים בתחילה לא ישבו כן אלא בשעת [חזרת] התפילה יבשעת שמיעת קריאת התורה'. ומי שתרגם לו (כידוע לא היה ליברמן בקיא בערבית) לא דייק.
155. 'אלחק' שבמקור הוא אף כינוי לה'. עיין דברי הראב"ם: כפאיה (דנה), עמ' 146.

הקודש, מביא הראב"ם פירוש בשם 'המפרשים': 'כדי שתהא אימתן מיטלת על הצבור'.¹⁴⁶ לא ראיתי פירוש זה אצל קדמונינו במקום אחר.¹⁴⁷ ישיבתם של הזקנים כאן מתאימה לישיבה בבית המדרש.¹⁴⁸ מן האמור בברייתא אחרת (תוס' סנהדרין ז, ט [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 426]) על ישיבתם של בני החכמים ותלמידיהם שאין להם דעת להבין מה שדורשים החכמים, משמע כפירוש המפרשים ההם, ויושבים היו בסדר זה מפני שהם בני המעמד החברתי העליון: 'בזמן שיש להם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי אביהם, אין בהם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי העם'. פירושו: אם יש להם דעת לשמוע, יושבים הם בשורה לפני אביהם, ופונים אליו כדי שישמעו; אבל אם אין להם דעת לשמוע, יושבים הם בשורה מאחורי אביהם. וכן מפורש במקבילה בבבלי הוריות יג ע"ב: 'בזמן שיש בהן דעת לשמוע, יושבים לפני אביהם ואחוריהם בפני העם; אין בהם דעת לשמוע, יושבין אחורי אביהן ופניהם לפני העם'.¹⁴⁹

- הוא מפרש את הברייתא כולה כך, כפי שכותב בלידשטיין, התפילה, עמ' 315, הערות 145, 150). אבל הוא לומד על ישיבת העם בבית הכנסת כלפי הקודש מן הרישא. הכתוב ברי"ף, שם, '... וכל העם פניהם כלפי כהנים', הוא רק בדפוסים החדשים (ראה הלכות רב אלפס... על-פי דפוס קושטא רס"ט, א, מהדורת ג' זק"ש, ירושלים תשכ"ט, עמ' ש, הערה 73).
146. כפאיה (דנה), עמ' 96. בתוספתא סנהדרין ת, א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 427, לפי דפוס ראשון וכתב-יד ונציה): 'ומפני מה אחד יושב מימינו של זקן? מפני כבודו של זקן'.
147. אדרבא, מוצאים אנו את ההפך. כך בב"י לטור או"ח, סימן קן, ד"ה וכיצד יושבים: 'ופניהם כלפי העם וזה מפני כבוד הציבור'; השווה 'כסף משנה', הל' תפילה יא, ד: 'שהזקנים הופכים פניהם לעם מפני כבודם'. לפי גינצבורג (פירושים וחיידושים, ג, עמ' 394), 'מובן בלי שום פירוש' שפני הזקנים והכהנים(?) כנגד העם 'מפני כבוד הציבור'. וראה מה שפירש שור, ס' העתים, עמ' 273, הערה קכא, ודבריו רחיקים. פירוש המפרשים לברייתא שבתוספתא שמביא הראב"ם מוכח מסמיכותה של הלכה כד (מהדורת ליברמן, שם, עמ' 360): 'אי זו היא קימה שאמרה תורה מפני שיבה תקום... והדרת פני זקן... נוהג בו מירא יראה' וכו', ובאמת כבר שיער בעל 'חסדי דוד' שהלכה כד הובאה כאן אגב הלכה כא, שעניינה כבוד הזקנים בבית הכנסת (וראה ליברמן, תוכ"פ למגילה, עמ' 1202).
148. עיין לעיל, הערה 141; והשווה בלידשטיין, התפילה, עמ' 214. הישיבה מתאימה אף לבית המשתה: ראה בהמשך הברייתא המסיימת כאן בסמוך.
149. העתקתי את לשון הגמרא לפי הנוסח המובא בתשובות הגאונים, בעריכת ג"נ קריינל, וינה תרל"א, סימן קו, עמ' טו. וראה הרא"ש לקידושין לג ע"ב (פרק א, סימן נט): 'יאה סידורא דהוריות מיירי יושבין שורות שורות בבית המדרש'. על מעמד בני החכמים אצל חז"ל ראה אלון, בניהם של חכמים. ברור מדברי הראב"ם, שבימיו לא היו הזקנים הללו חכמים דווקא אלא 'ראשים'. ועיין ירוש' הוריות פ"ג ה"ט (מח סע"ב): 'ראש קודם לזקן שאינו ראש'.

בהיכל... . התשובה: אם ספר התורה מורם מן הארץ עשרה טפחים ויותר, מה שכבר חלק רשות לעצמו, אין איסור שיהיו הכהנים אחוריהם אל הקדש בשעת נשיאות כפים. וכן נהיג המנהג...¹⁶²

ותן דעתך: אם לשון השאלה והתשובה מדויק, נמצא בשאלה שהכהנים עומדים בתוך ההיכל בשעת נשיאות כפים ואחוריהם אל בית הספרים, והרמב"ם אומר בתשובה שאחוריהם אל הקודש. משמע, ש'הקודש' הוא 'בית הספרים'.¹⁶³ בי'כפאיה' מפרש הראב"ם, שההיכל הוא במקום מוגבה בבית הכנסת, ויש עליו דלתות. בתוכו יש ארון (י'כ'זאנה'), שנקרא 'תיבה', ובו ספר תורה.¹⁶⁴ צורת ההיכל כצורת מסדרון.¹⁶⁵ בגלל קדושתו אין להיכנס אל ההיכל 'אלא כהנים בשעה שנושאים כפיהם או בשעה שמוציאים ספר תורה ומכניסים אותו או כניסת חסיד

ממנו, יתעלה, בזה! ומתוך היסח הדעת כבר נפלו במכשול הזה אדונים גדולים. שגיאות מי יבין! ואני – אשר סולד מזה – אדרבא, אני אוסר אותו – בין אלה שנכשלו...¹⁵⁶ בזה בתחילת הנהגתי, עד שפקה ה' את עיני, ושבתו אליו מזה ומדברים דומים. והואיל ובישיבת הזקנים פניהם כלפני הקדש יש תועלת גדולה לשאר העם, והיא שיחקו אותם, ויעשו מה שהם חייבים בו, על כן דעתי היא, שישבו האנשים כולם, זקנים ושאנים זקנים, בשעת עבודת ה'... פניהם כלפני הקדש. ועל זאת סמכנו אני ור' אברהם החסיד זצ"ל ומי שהלך בעקבותינו. והיא הצורה שהסברה ('קיאס') קיבעת שהיא עבודת ה', המקורות הכתיבים ('נצוץ') מעידים עליה...¹⁵⁸

הייתי צריך לעיין זמן-מה בפסקה מעניינת זו עד שהבנתי את האמיר בה על ישיבת הזקנים 'בהיכל עצמו'. כדי להבינו אל נכון צריך הקירא להכיר את הארכיטקטורה של בית הכנסת שבימינו. העניין מבואר בדברי הרמב"ם 'בצורה מפורשת יותר בדברי הראב"ם בי'כפאיה'. בהל' תפילה יא, ב כתב הרמב"ם: "ובנין בו היכל שמניחין בו ספר תורה, ובנין היכל זה בריח שמתפללין כנגדה באיתה העיר."¹⁵⁹ יכן מוצאים אנו מקור חשוב לעניין זה בתשובות הרמב"ם. הוא נשאל על מנהג קדום באלכסנדריה:

שיעלי הכהנים אל ההיכל ובית ספרים בי, יבעת שמחזירים פניהם אל הקהל, מחזירים אחוריהם אליו (אל בית הספרים),¹⁶⁰ בין שהיא סגור בין שהיא פתוח. ואין מוחה, עד שאירע, שאחד מן הראשים¹⁶¹ מחה על זה ושיגר כתב, המביא ראיות לאיסור זה שיחזירו את אחוריהם אל בית ספרים בשביל נשיאות כפים

156. 'ממן יקעת' צריך להיות 'קע' אי להשמים 'ממן' ילתיגם: יאני... נכשלת.

157. 'פי מבדי תקדמין' הנה בתחילת חיי.

158. כפאיה (הנה), עמ' 98 (תרגום בשינויים). על הירוש מנהג אי היותי עליפי הסברה המקורית ('קיאס נצוץ') עינינו אני במקום אחר במחקרני ('סימן יא').

159. עיין הוטב אצל רבינוביץ, 'ה פשוטה', עמ' שסח ואילך, 'במקורות המובאים שם.

160. 'יסתדבריה' במקור. בלא תרגום: 'אל ההיכל'. אולם כפשיטו מוסב הבינוי ההפוך על 'בית הספרים' שלפניו ולא 'ההיכל' שלפני פניו, 'מפירש הדבר במשך'. וראה כפאיה (הנה), עמ' 97. 'בית הספרים' הוא 'תיבה' אי הארון ('כ'זאנה'), ראה בסעיף הבא.

161. איז ממי שעמדו בראש, מהמנהיגים. אפשר גם כן לתרגם את לשון המקור 'מן תקדמין' 'מקדמנים'. כפי שעשה בלאי ובהתאם לביטוי 'מנה ערפנא ימן תקדס ענא' [מאז אני זכרים יאלה שקדמנין] שבראש השאלה.

162. תשובות הרמב"ם, ב, סימן קסג, עמ' 311–312, התרגום בשינויים קלים.

163. ראה את החילוק בין אנשי בבל ובני ארץ-ישראל המובא לעיל, הערה 143.

164. ראה הל' תפילה יא, ב (ורבינוביץ, שם, עמ' שסט). כפאיה (הנה), עמ' 106. ובעמ' 109: 'התיבה או הארון (אלתיבה או אלזאנה) הבנוי, שיש בו ספר תורה או ספרי תורות'. בסידור התפילה שמבית הכנסת הירושלמי בפוסטאט, שקטע ממנו מתפרסם אצל פליישר, תפילה, עמ' 285 (המקור בעברית): 'וכשיגיע אל (אל) ההיכל להניח בו ספר תורה יאמר... ויניח ספר תורה בתיבה וישב העם'. 'כ'זאנה' יכולה להיות גם ארון קבוע, מין חדרון, או תיבה. ראה גויטיין, חברה, ד, עמ' 66, 131. באלכסנדריה קראו ל'כ'זאנה': 'בית ספרים'. ראה בשאלה לרמב"ם שבסעיף הקודם. (על 'כ'זאנה' בי'מדרש' של הרמב"ם [ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 526 ואילך], שנמצאה שם תשובה, ראה נחום, מצפונות, עמ' 196; וראה עוד שאקי, היכל, עמ' ד-ה [תודתי לידירי, מר אורי מלמד, שהפנה את תשומת לבי לשני המקורות האלה]. פירושי של הראב"ם לבראשית ושמות הועתק 'ברסם אלזאנה אלשריפה', בשביל 'כ'זאנה' הנכבדה במושב ר' דוד הנגיד נינו; ראה וינוברג, פירוש, עמ' תצט). וראה רצהבי, לשונות הגניזה, עמ' רכה, והוא מסביר 'תיבה' ארון הקודש.

165. שם, עמ' 111, אומר הראב"ם שאין להתייחס להיכל כלסתם מסדרון (דהליו). על ה'דהליו' שבבית ראה גויטיין, שם, ד, עמ' 62–63. וראה פיה"מ למעשרות ג, ו, עמ' של: 'בית שער, אלדהליו' ועל המבוי עיין בדברי הגאון המובאים אצל רבינוביץ, שם.

אלריאסה, אלא תעלק אמרה בריאסה, דהב אלורע' [= ורוב אנשי הדת מבין בעלי השררה האלה, כיוון שקשור הדבר לשררה, מסתלקת (מהם) יראת שמים].¹⁶⁹
בבתי-כנסת תימניים יושבים הנכבדים מול ארון הקודש, לאורך הקיר המרוחק ממנו.¹⁷⁰ **האם הם קיבלו צורת ישיבה זו בהשפעת הראב"ם, לאחר שנתפקחו עיניו?**
הראב"ם נעזר במקורות אחרים מלבד הברייתא הנ"ל מתוספתא מגילה כדי להוכיח את הצורך לשבת בשורות מול הקודש, ויש עוד מקום לדון בכמה מהם.¹⁷¹ **כאן נסתפק בהערה על המקור האחרון שהוא מביא בפרק זה, כי יש בו עניין לספרייה שברשות רבנו וגם לפרשנות המיוחדת שלו למקורותיו (כפאיה [דנה] עמ' 99):**

והא ר' פינחס בן יאיר ע"א... כאן יסתקבל אלקבלה פי ברכת מזון כמה נקל ענה פי אלירושלמי אנה מהדר אפיה לגודא ומברך. [= והנה ר' פינחס בן יאיר עליו השלום... היה פונה לעבר כיוון התפילה בברכת מזון, כפי שנמסר עליו בירושלמי, שהוא מהדר אפיה לגודא ומברך].

הראיה שבפסקה זו בוודאי איננה יכולה לצאת מגדר הרמז והאסמכתא, ולא בכדי מזכיר אותה הראב"ם בסוף דבריו, כי רק אם אתה מניח מראש, שאותו כותל, שאליו היה ר' פינחס בן יאיר מסב את פניו בשעת ברכת המזון, הוא בצד ירושלים (הקבלה), תוכל להסיק את המסקנה שרבנו מסיק ולהביא חיוק כלשהו לשיטתו על חובת הישיבה בכיוון ההוא בשעת התפילה. אולם אילו פירשת, שהחסידי התלמודי הוא הסב את פניו לכותל אך ורק כדי שיוכל לכוון את לבו בשעת הברכה ללא הפרעות (וזאת בוודאי כפשוטה המגמה בתנוחה זו) ותו לא, אז לא היית לומד כלום ממעשיו לענייננו. הנה אפילו בעמידה לתפילת שמונה-עשרה, שבה חובה לפנות לכיוון ירושלים, היו קהילות מועטות בכמה ערי ה'רומ' שבהן היו המתפללים 'מזלזלים' ועומדים מסביב לכל קירות בית-הכנסת כדי לקיים את דברי חז"ל: 'מנין למתפלל

לתפילת רשות קצרה או להשתחויות מיוחדות בו בלבד. ולא יתפלל כל אחד ב', ואף הירא את ה', החסיד, בכל עת.¹⁶⁶

על-פי התיאור הזה של צורת ההיכל והמשתמע ממנו על מידותיו המיוחדות מבינים אנו כיצד ייתכן שהוקנים היו יושבים בו לפני כן מביא הראב"ם את לשון הכתוב ביוחזקאל ה, טז: 'ואחוריהם אל היכל ה', נמצא, שבניגוד למתפללים ההם, זקני זמנו הופכים את אחוריהם (אל התיבה) כשהם בתוך ההיכל עצמו!¹⁶⁷

השינויים במנהגו האישי של הראב"ם בישיבה בבית-הכנסת, בפסיקתו בדבר כיוון ישיבת העם והראשים כולם ובפרשנותו לברייתא בתיספתא מגילה – מצביעים על תמורה בהתפתחותו כמנהיג ציבור וכראש תנועה חסידית. בראשונה, בצעירותו, הוא אימץ לעצמו את גיונו השררה המקובלים בבית-הכנסת, כפי שאביו אמנם פסק להלכה. לאחר מכן הבין ש'משחקי הראשות' הללו אינם דרים בכפיפה אחת עם המידות החסידיות שרצה לדבוק בהן והדריך לקבלתן. את השינויים קיבלו הוא, רבו בחסידות, ר' אברהם החסיד, והנאמנים לדרכם.¹⁶⁸ אפשר לימר, ששינוי סדר ישיבת הראשים נתפס כמתחייב מדברי הרמב"ם: 'ואכתר אהל אלדין מן האילאי אהל

¹⁶⁶ כפאיה [דנה], עמ' 108–109. על ההיכל בבית-הכנסת הירושלמי בפוסטאט השנייה גויטיין, חברה, ב, עמ' 145–146. על ה'בימה' שניספה בבתי-כנסת בארץ-ישראל במאה הרביעית ראו ייטס, התיבה, עמ' 17 ואילך. השייה לעיל אצל רבינוביץ; ליון, מרכז, עמ' 76 ואילך. על עליית הכהנים אצל התיבה ראה במ"ד יא, ד (הפנה לי ייטס): 'איה יהישע בן לוי, כל כהן שאינו עיקר את רגליו לעלית אצל התיבה בברכת עבודה שוב אינו עילה'.

¹⁶⁷ כפאיה [דנה], עמ' 97. אולם לא תמיד ישבו בתוך ההיכל אלא ליתב הכותל שההיכל קבוע בו, כמשתמע מלשון הרמב"ם בהל' תפילה יא, ג, 'ואחוריהם כלפני ההיכל' (אלא אם כן זאת הצעת הרמב"ם לתקן את המנהג). אפשרות אחרת היא לראות ב'היכל' שבדברי הראב"ם שימוש מיוחד לבית-הכנסת על-פי שיטתו שם, עמ' 109: 'ואנחנו בני הגליל, בבית-הכנסת הוא המקדש, אשר ניתן לנו' (על שיטת הרמב"ם, 'בית הכנסת מקדש הוא', ראה בלודשטיין, התפילה, עמ' 195 ואילך). אולם הראב"ם רגיל לדון בלשוננו, ולפי הדברים הנ"ל על מבנה ההיכל שבבית-הכנסת פטורים אני מהשערה זו.

¹⁶⁸ על ר' אברהם החסיד ראה עוד במחקרנו, סימן י, הערה 3. בניגוד לדברי הראב"ם, כפאיה [דנה], עמ' 79 (השניה עמ' 174), על יזנה של ר' אברהם החסיד, כאן בעמ' 98, הוא מקדים את עצמי לרבי, 'אילוי ניתן לדיוק מכאן שהוא שיום את השינוי בסדר הישיבה בתפילה. ראו עוד יזר, השפעת, עמ' 100 (72 בהדפסה המיוחדת) ואילך.

¹⁶⁹ **בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 63** (הוא מתרגם: 'ורוב שומרי הדת מבין בעלי השררות האלה, כיון שמגיעים לשררה' כו' – ראה בהערה שם); קאפה, איגרות, עמ' קלא; שילת, איגרות הרמב"ם, א, עמ' שח.

¹⁷⁰ **ראה גויטיין, התימנים, עמ' 68**, הערה 10; הנ"ל, היישוב, עמ' 219, הערה 3 (עיון שם, שהוא מציע לפרש כך ממצאים ארכיאולוגיים מבית שערים וממקומות אחרים).

¹⁷¹ **מוחר במקצת שאין אנו מוצאים משא ומתן בין הראב"ם והחולקים עליו במשתמע מן הברייתא שבמועד קטן כב סע"ב: 'אחם שמת... ונכנסין לביהכ"ג ומשנין את מקומן – היושבין בצפון יושבין בדרום; היושבין בדרום יושבין בצפון'.**

בסיום עיוננו בדבר הישיבה בשורות כלפי הקודש, זו אחר זו, נחזור לנקודת המוצא שלנו: ההתנגדות לתקנה זו של הראב"ם. דוגמה מאלפת של ההשפעות ההדדיות החוזרות בין היהדות והאסלאם והתגובות להן בהידמות ובהיבדלות בפולחן בין שתי הדתות.¹⁷⁶ בתחילת דרכו כמפיץ דת חדשה קבע מוחמד, שה'קבלה' צריכה להיות כלפי ירושלים. אולם לאחר זמן לא רב התעמק הקרע בינו לבין היהודים (והנוצרים). כמו בטקסי תפילה אחרים, שבהם נקבע הכלל 'לא תשבהו' [= אל תידמו להם], שינה מוחמד את ה'קבלה' למכה, עיר האסלאם.¹⁷⁷

לאחר דורות עשתה התפילה שבאסלאם (הצופי), בעלת הסדר הטקסי והמשמעת המופתית, רושם כביר על הראב"ם, והוא נתעורר לתקן ברוח זו את התפילה היהודית המרושלת, שלא התאימה, לדבריו, לעבודת ה'.¹⁷⁸ בהסתמכו על פסקו של אביו ועל פרשנותו לברייתא הנ"ל ולמקורות נוספים קבע רבנו את החובה לשנות את סדר

שהתנגדו לו (ראה להלן, הערה 179). מכאן אפשר לשער שמורה ההלכה ההוא תמך בו בדברים אחרים, ואין זה מן הנמנע לדעת ששולי הכוונה אפילו לר' יחיאל בר' אליקים. על 'ספר ירושלמי' בדברי הראב"ם ראה עוד אפנשטיין, פרק, עמ' 59, בשם אפסוביצר.

176. גויטיין דן בהפריה ההדדית בין שתי הדתות בכלל וזו שבעניין התפילה וקשרה לראב"ם בפרט בכמה ממחקריו. ראה פרידמן, תרומת גויטיין, עמ' 12-13, והספרות שרשומה שם. על דוגמה נוספת של השפעות הדדיות והמורכבות שבהן ראה קיסטר, לא תשבהו, עמ' 367: Ironically enough, the circuit is thus completed: ancient Islam wished to distance itself from the Jewish custom of praying barefoot, but ultimately this practice was adopted by the Muslims, and later, in other places and periods, the Muslim practice affected Jewish custom! In fact, by now it is difficult to determine what is the result of Muslim influence and what is a continuation of ancient Jewish custom

177. ראה ונסינק, קבלה; גויטיין, מחקרים, עמ' 85-86, עין שם עמ' 140 ואילך; קיסטר, לא תשבהו. בוועידה השישית של התכרה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, שהתקיימה באוניברסיטת בריאילן, כי"א בתמוז, תשנ"ג (30.6.93), הרצה ד"ר שמעון שטובר על 'ה'קבלה' בין אסלאם ליהדות - היבטים פולמיים וליטורגיים'. לא ראיתי שבפירוש יוחס הכלל 'לא תשבהו' לשינוי כיוון ה'קבלה'. והדברים עתיקים; על קביעת כיוון התפילה (וההשתחויה) ביהדות שלא להידמות למינים, ראה את הספרות שצוינה אצל פרידמן, סידור, הערה 15 ושם.

178. ראה וידר, השפעות, עמ' 98 (70 בהדפסה המיוחדת) ואילך.

שלא יהא דבר מפסיק בינו לבין הקיר, שנ' [אמר] "ויסב חוקיהו פניו אל הקיר" וישעיהו לח, ב'.¹⁷²

אשר למקור שהראב"ם מצטט בפסקה דלעיל, אמנם בירושלמי ברכות פ"ד ה"ד י"ד ע"ב) איתא: 'צריך אדם להסב פניו לכותל להתפלל' וכו'.¹⁷³ אבל בריר שלא לכך התכוון רבנו אלא ל'ירושלמי' שכתוב בו 'מהדר אפיה לגודא ומברך'. 'ירושלמי' כזה איננו בתלמוד הירושלמי שלפנינו כלל, והוא כמובן גם לא יכול להיות, כי הוא כתוב בארמית בבליית מובהקת. הוא שייך בוודאי לסדרה של ציטטות מן 'הירושלמי', במיוחד למסכת ברכות (וסדר מועד), שיש לראות בהן תוספות זרות שנכתבו בעותק של התלמוד הירושלמי למסכת ההיא. 'ספר ירושלמי' כזה מוכר מכתבי חכמי אשכנז (ופורבאנס) אבל לא אצל חכמי המזרח.¹⁷⁴ אבל בתשובה בדבר ה'רשות' (שיש בה, כאמור, משום תמיכה פוליטית בראב"ם) שכתב ר' יחיאל בר' אליקים בפוסטאט סמוך לשנה 1211 מצוטטת הלכה בעניין ברכות מן 'ירושלמי' כזה. יש לנו אפוא שני עדים באותו מקום ובאותו זמן ל'ספר ירושלמי' שיש בו תוספות כאלו.¹⁷⁵

172. כפאיה (דנה), עמ' 190: הגמרא מברכות ה' ע"ב, 'קהילות מיעוטיות' (צמוע יסירה) (דנה: קהל מיעוט). 'בעין יכול להיות, כמובן, 'אחת', אך נראה לי שעדיף לתרגם 'כמה', כיוון שמסופר על קהילות אחדות, 'רבים מלבד באונטיין' (אין צורך בפרטים של דנה) יכולה להיות מכוונת גם למקום אחר באירופה הנוצרית, 'מולדס' (אנטיא) (דנה: מקורם). בעניין הגמרא ההיא ראה שם, עמ' 166: הל' תפילה ה', (ראה רבינוביץ, יד פשיטה, עמ' הל' - הל' תשובות הרמב"ם, ב', עמ' 379-380, סימן רט"ו 'עין גינצבורג, פירוש יחידשים, ג', עמ' 367-368 (בעמ' 368) 'יכול מקום אין ספק שגם בימיהם היו מתפללים בבתי כנסיות שירות שירות' יכ"י), ראה בהערה הבאה.

173. עין ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' לה, ביאור פ: 'יכול הלכה זו עוסקת בתפילת אדם בבית' יכ"י, עין בהערה הקודמת.

174. ראה ויסמן, מסורת לימוד, עמ' 41, הערה 128, הנ"ל, פרק ירושלמי, עמ' 221, הערה 5, עמ' 255, הערה 196, ועוד, והספרות שצוינה שם; ראה עתה הנ"ל, סידור ירושלמי.

175. ה'ירושלמי' שבתשובה הוא נדון במאמרי, תשובת ר' יוחאנן, שם מצאתי כזה סבר להענותי שר' יוחאנן בא מחזקים. אולם לאור ה'ירושלמי' שמצטט הראב"ם צריך לעיין שוב בדאית ואתא. אך יש לציין, שלאב"ם היו קשרים הדוקים עם 'רבנים צרפתיים' ועם חכמים מן החיים שהוגרו לצרפת, ואולי הגיע אליו 'ירושלמי' כזה מאחד מהם. כפאיה (דנה), עמ' 149, מזהיר רבנו על זריאתו של אחד מיוזמי ההלכה, 'יהא מן המפריכים בתלמודי חכמים של ה'רבים' (בוקנהאם), הפוסק לאסור את ההשתחויה וישיבה בשירות לכיוון ירושלים שהוא תוקן, יחס הכבוד לאיתו חכם שפגעו הראב"ם בדבריו שינה לחלוטין מידם תולדות שלו כלפי חכמים אחרים

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אלון, בניהם של חכמים = ג' אלון, 'בניהם של חכמים', תרביץ, כ (תשי"ז), עמ' 84-95.
- אפנשטיין, S. Eppenstein, *Abraham Maimuni, Sein Leben und seine Schriften*, = Berlin 1914.
- אפנשטיין, סרק = ש' עפנשטיין, 'פרק כ"ד וחלק מפרק כ"ה מכתב כפאיה אלעאבדין לר' אברהם ב"ר משה ב"ר מיימון', מ' בראנן וי"מ עלבאגען (עורכים), תפארת ישראל (ספר יובל לכבוד ישראל לוי), ברסלוי תרע"א, עמ' 33-59 (החלק העברי), (M. Brann & J. Elbogen, [ed.], *Festschrift zu Israel Lewy's siebzigstem Geburtstag*, Breslau 1991).
- ארליך, דרכי התפילה = א' ארליך, 'דרכי התפילה ומשמעותן בתקופת המשנה והתלמוד', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד.
- אשתור, קווים = א' אשתור, 'קווים לדמותה של הקהילה היהודית במצרים בימי הביניים', ציון, ל (תשכ"ה), עמ' 61-78, 128-157.
- בארוך = S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, I-XVIII, New York, London & Philadelphia 1952-1983.
- ביכלר, A. Büchler, 'The Reading of the Law and Prophets in a Triennial Cycle', *JQR*, V (1893), pp. 420-468.
- בלאו, דקדוק = י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים², ירושלים תש"ס.
- בלאו, כפאיה = י' בלאו, הספרות הערבית היהודית - פרקים נבחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 229-241.
- בלידשטיין, התפילה = י' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד.
- בן-ששון, הצעקה = מ' בן-ששון 'הצעקה אל הציבור בבית הכנסת בארצות האסלאם בראשית ימי הביניים', כנסת עזרא - ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 327-350.
- בן-ששון, הרמב"ם במצרים = M. Ben-Sasson, 'Maimonides in Egypt: The First Stage', *Maimonidean Studies*, A. Hyman (ed.), II, New York 1991, pp. 3-30.
- בנעט, איגרות הרמב"ם = אגרות הרמב"ם, מהדורת ד"צ בנעט, ירושלים תש"ו.
- בר-אילן, ברכות וקללות = מ' בר-אילן, 'ברכות וקללות נקראות לפני ראש השנה', סיני, קי (תשנ"ב), עמ' כט-לה.
- בר-אילן, לפירושה של ברייתא = מ' בר-אילן, 'לפירושה של ברייתא בעניין קריאת התורה', סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' קכו-קלד.
- גוטהייל, ליקוטים = R. Gottheil, 'Some Genizah Gleanings', *Melanges Hartwig Derenbourg*, Paris 1909, pp. 83-101.

הישיבה בבית הכנסת לשורות ישרות 'כלפי הקודש' (בכיוון ירושלים) - 'אסתקבאל אלקבלה פי חאל אלגלוס' [= הפנייה ל'קבלה' בעת הישיבה בתפילה] (והצורה שצריכה להיות לישיבה - 'גלוס תעבד' [= ישיבה של עבודת ה']) כשהמתפלל כירע על ברכיו. מתנגדיו טענו, שהחיוב לשבת בתפילה (כורעים על הברכיים) מול ה'קבלה' יש בו משום איסור - 'לילא יתשבה אלגוים' [= כדי שלא להידמות לגוים] - כי המוסלמים יושבים כך בתפילתם, בכיוון ה'קבלה' שלהם.¹⁷⁹ הראב"ם, מצדו, לא ראה כל פסול בהידמות לתפילה המוסלמית בעניין זה. לדבריו, הוא רק היה מעורר את העם לנשכחות של עבודת ה' בישראל שמימי קדם, שנעלמו ממנו משך שנות הגלות הארוכה.¹⁸⁰

אין אנו שומעים על כל התנגדות להוראתו הנ"ל של הרמב"ם בהל' תפילה יא, ג(ד) ש'כל העם יושבין שורה לפני שורה, ופני כל שורה לאחורי השורה שלפניה' וכו', כי הוא לא חייב את ביצועה בבתי הכנסת הלכה למעשה, ואף לא הוסיף עליה את שאר גינוני התפילה הצופיים-החסידיים שהוסיף הראב"ם. אולם 'יפה כוח הבן מכוח האב'¹⁸¹ מסיבות שנעסוק בהן במקום אחר חש ר' אברהם הצעיר כורח לתקן תיקון קיצוני את פולחן ה' בעם ישראל, גם אם מביא הדבר לידי מחלוקת חריפה.

179. הכריעה על הברכיים: כפאיה (דנה), עמ' 99-100, 120 ואילך. שלא להידמות: שם, עמ' 147 ואילך. בראש עמ' 148: 'ומה בהא בעץ אלמסמאין פי עצרנא תלמידי חכמ' וכו', וצריך לתרגם: 'וזוהי בזה אחד הנקראים בדורנו תלמידי חכמים'. מלבד הישיבה בשורות מול ה'קבלה' היעלתה טענה דומה בקשר לעמידה בשורות עורפיות ולהשתחויות.

180. כפאיה (דנה), עמ' 161: השייה לעיל, סוף סימן ג'. בדברים אחרים, כך בתאריה המופרות שבבית הכנסת (ראה גייטיין, חברה, ב, עמ' 150). גינה הראב"ם את ההידמות לתפילה המוסלמית: כפאיה (דנה), עמ' 107.

181. ראה יידר, השפעות, עמ' 98, 99 (69, 71 בהדפסה המיוחדת).

- a Millás Vallicrosa, I, Barcelona 1954, pp. 707–720.
- גולדברג = ב' גולדברג (חתום: איש ב"ג), 'מסע בערב', המגיד (ליק), ה (תרכ"א), עמ' 23–24.
- גולדברג, מעשה נסים = ר' אברהם בן הרמב"ם, מעשה נסים – 'הוא תשובת בלשון ערבי לשאלות ר' דניאל הבבלי לספר המצות להרמב"ם, מהדורת ב' גולדברג (ב"ג), פאריס תרכ"ז.
- אלגזאלי, אחיא = אבו חאמד מחמד בן מחמד אלגזאלי, אחיא עלום אלדין, א-ד, קאהיר 1939.
- גיל, ארץ-ישראל = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תל-אביב, תשמ"ג.
- גילת, לתיקוני הגוף = י"ד גילת, 'לתיקוני הגוף בשעת התפילה' – הערה, סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 159.
- גינצבורג, פירושים וחדושים = ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א-ד, ניו-יורק תש"א-תשכ"א.
- גינת, ראש הסדר = ל' גינת, ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה), חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ן.
- גרוסברג = א' גרוסברג, 'על "מגן", בתיכנסת שומרוניים' (ראה להלן), קדמוניות, כו (תשנ"ג), עמ' 64–65.
- גרוסמן, ירושת אבות = א' גרוסמן, 'ירושת אבות בהנהגה הרוחנית של קהילות ישראל בימי הביניים המוקדמים', ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 189–220.
- דרורי = J. Drory, 'The Early Decades of Ayyūbid Rule', J.L. Kraemer (ed.), = *Perspectives on Maimonides*, Oxford 1991, pp. 295–320.
- וידר, השפעות = נ' וידר, 'השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי', מלילה, ב (תש"ו), עמ' 37–120 (ובהדפסה מיוחדת, אוקספורד תש"ז).
- ויזנברג, פירוש = פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת א"י ויזנברג, לונדון תשי"ח.
- וייס, התיבה = ו' וייס, 'מתי החלו מורידין שליח ציבור לפני התיבה', קתדרה, 55 (תש"ן), עמ' 8–21.
- וינטר = M. Winter, 'Saladin's Religious Personality', J.L. Kraemer (ed.), = *Perspectives on Maimonides*, Oxford 1991, pp. 309–322.
- ווינסין, קבלה = A.J. Wensinck, 'Kibla', *The Encyclopaedia of Islam*², V, Leiden 1986, pp. 82–83.
- זוסמן, מסורת-לימוד = י' זוסמן, 'מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמיד הירושלמי – לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', מחקרים בספרות התלמודית – יים עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן, ח'-ט' בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג.
- זוסמן, פרקי ירושלמי = י' זוסמן, 'פרקי ירושלמי', מ' בראש וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד

- גויטיין, אוטוגראף = ש"ד גויטיין, 'אוטוגראף של הרמב"ם ומכתב אליו מאת אחיו מרים', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 184–194.
- גויטיין, בתיכנסת = ש"ד גויטיין, 'בתיכנסת "צידי" לפי כתביהגניזה', ארץ-ישראל, י (תשכ"ד), עמ' 81–97.
- גויטיין, הגנה לחסידים = S.D. Goitein, 'A Treatise in Defence of the Pietists by = Abraham Maimonides', *Journal of Jewish Studies*, XVI (1965), pp. 105–114.
- גויטיין, הוספות להרב' = ש"ד גויטיין, 'הוספות למאמר "על משרת הרב במצרים במאות ה"א והי"ב"', תרביץ, מו (תשל"א), עמ' 152–153.
- גויטיין, חברה = S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–V, Berkeley, Los Angeles & London, 1967–1988.
- גויטיין, חננאל = ש"ד גויטיין, 'ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב מחיתנו של הרמב"ם', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 371–395.
- גויטיין, היישוב = ש"ד גויטיין, 'היישוב בארץ-ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם.
- גויטיין, מחקרים = S.D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden = 1966.
- גויטיין, נשיאי מוצל = ש"ד גויטיין, 'נשיאי מוצל יחידים בתיהם ברעידת ארץ ואביב 1013', ספר יוקף ביסלבי, ירושלים תש"ל, עמ' 486–501.
- גויטיין, הראב"ם = S.D. Goitein, 'Abraham Maimonides and his Pietist Circle', A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, Mass., 1967, pp. 145–164.
- גויטיין, הראב"ם והוגי = ש"ד גויטיין, 'רבינו אברהם בן הרמב"ם והוגי החסידות', תרביץ, כג (תשכ"ד), עמ' 181–197.
- גויטיין, יהודי = ש"ד גויטיין, 'רבינו יהודי הלוי בספרה הארץ כתבי הגניזה', תרביץ, כד (תשכ"ה), עמ' 134–149.
- גויטיין, רחשית = ש"ד גויטיין, 'הרחשית של המדקוק בענין "רחשית" אחר עמיתו של רבינו אברהם בן הרמב"ם', ספר יוקף לבית פריש יצחק יהודה גולדצער ז"ל, ב' ירושלים תשי"ח, עמ' 49–55.
- גויטיין, החיפזים = ש"ד גויטיין, 'החיפזים – הוספות, סדרו, חזקת, מבחן מחקרים, בעריכת מ' בן-ששון, ירושלים תשמ"ג.
- גויטיין, תעודות = S.D. Goitein, 'New Documents from the Cairo Geniza', *Homenaje*

- קובץ מחקרים בתלמיד ובתחומים גובלים מיקדש לזכרו של פריפ' אליעזר שמשון רזונטל, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 220-283.
- ווסמן, שרידי ירושלמי - י"ז יובל, 'שרידי ירושלמי' - כתבי אשכנזי לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי", קבץ על יד, יב (תשנ"ד), עמ' 1-120.
- זימרה, תיקוני הגוף = א' זימרה, 'תיקוני הגוף בשעת התפילה', סידרא, ה (תשמ"ט), עמ' 89-130.
- ינון, רשות = י' ינון (פנטון), 'תפילה בעד הרשות ורשות בעד התפילה - זיטות מן הגניזה', ממורה יממערב, ד (תשמ"ד), עמ' 7-21.
- יעקבי = רות יעקבי, 'על: יצחק מגן, "בתיכנסת שימיוניים", קדמוניות, כה (תשנ"ג), עמ' 90-66, קדמוניות, כו (תשנ"ד), עמ' 130-131.
- כאן, מסמכים = G. Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge 1993.
- כהן, הראב"ם = G.D. Cohen, 'The Soteriology of R. Abraham Maimuni', *PAAJR*, = XXXV (1967), pp. 75-98; XXXVI (1968), pp. 33-56.
- כהן, רופא = M.R. Cohen, 'The Burdensome Life of a Jewish Physician and a Communal Leader', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XVI (1993), pp. 125-136.
- כהן, שלטון = M.R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton = 1980.
- כהנא, מעשה נסים = מעשה נסים - שאלות רבנו דניאל הבבלי וצ"ל על ספר המצוות של הרמב"ם ותשובות רבנו אברהם..., מהדורת ק' כהנא, תל-אביב תשט"ו (ב'משנה תירה' היצאת פרדס, כרך א, אחרי ספר המצוות).
- כ"ח = Alliance israélite universelle, Paris.
- כפאיה (דנה) = ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעיבודי השם, היא כתאב כפאיה אלעאכרין [הכרך השני מתוך החלק השני], מהדורת נ' דנה, המת'גן תשמ"ט.
- כפאיה (רזונבלט), ב = S. Rosenblatt (ed.), *The High Ways to Perfection of Abraham = Maimonides*, II, Baltimore 1938.
- לויין, בתיכנסת = י' לויין, 'בתיכנסת בתקופת בית שני - איפיו והתפתחותו', א' אפנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עריכום), בתיכנסת עתיקים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11-29.
- לויין, ממרכז = י"ל לויין, 'מרכז קהילתי למקדש מעט: הרהיט והפנים של בתיכנסת העתיקה', קתדרה, 60 (תשנ"א), עמ' 36-84.
- לוינגר = י' לוינגר, הרמב"ם בפילוסוף וכפיסוק, ירושלים תש"ן.
- ליברמן, הלכות ירושלמי = הלכות ירושלמי לרבינו משה בן מימיו ו"ל מעצם כ"ק ו"ל, עם מביא, פירוש והערות מאת ש' ליברמן, ניו-יורק תש"ח.

- ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א.
- ליברמן, תוכ"ס = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ח.
- ליין = E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beirut 1968.
- לזרוס-יפה, מחקרים = H. Lazarus-Yafeh, *Studies in al-Ghazzālī*, Jerusalem 1975.
- מאן, היהודים = J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*², New York 1970.
- מאן, מקורות, א = J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, = Cincinnati 1931.
- מגילת זוטא = צ' מלאכי, סוגיות בספרות העברית של ימי הביניים, תל-אביב תשל"א, עמ' 41-51.
- מגן, בתיכנסת = י' מגן, 'בתיכנסת שומרוניים', קדמוניות, כה (תשנ"ג), עמ' 66-90.
- מגן, תשובה = י' מגן, 'תשובה', קדמוניות, כו (תשנ"ד), עמ' 131-132.
- מרגליות, החילוקים = מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מורה ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח.
- מרגליות, הראב"ם = רבנו אברהם בן הרמב"ם, מלחמות השם, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ג.
- נחום, מצפונות = י"ל נחום, מצפונות יהודי תימן, תל-אביב תשמ"ו.
- סדן, מיטלטלין = J. Sadan, *Le Mobilier au porche orient medieval*, Leiden 1976.
- סוזנסקי = S. Poznanski, *Babylonische Geonim im nachgaonaischen Zeitalter*, Berlin 1914.
- סיה"מ = פירוש המשניות של הרמב"ם לפי: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימיו, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.
- פליישר, כירורים = ע' פליישר, 'כירורים בשיטות הקריאה בתורה של בני ארץ-ישראל הקדומים', *HUCA*, LXII (1991), עמ' מג-סא (החלק העברי).
- פליישר, לוח = ע' פליישר, 'לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קליר', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 223-272.
- פליישר, לסדרי התפילה = ע' פליישר, 'לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות, 1 (תשנ"ג), עמ' רזו-רס.
- פליישר, פיוט ותפילה = ע' פליישר, 'פיוט ותפילה ב"מחזור ארץ ישראל - קודקס הגניזה', קרית ספר, סג (תש"ן), עמ' 207-262.
- פליישר, קריאה = ע' פליישר, 'קריאה חדשנית ותלת-שנתית בתורה בבית הכנסת הקדום', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 25-43.
- פליישר, תפילה = ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
- פליישר, תפילות החובה = ע' פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ, נט (תש"ן),

עמ' 397-441.

פלוישר, תשובה = ע' פליישר, 'תשובה', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 268.

פנטון, ביקורת 'מפאיר' = P.B. Fenton 'Dana's Edition of Abraham Maimuni's *Kifāyat al-Ābidin*', *JQR*, LXXXII (1991), pp. 194-206.

פנטון, מאמר מיסטי = P.B. Fenton, 'A Mystical Treatise on Prayer and the Spiritual Quest from the Pietist Circle', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XVI (1993), pp. 137-175.

פנטון, מכתב = P.B. Fenton, 'A Pietist Letter from the Genizah', *Hebrew Annual Review*, IX (1985) (*Biblical and Other Studies in Memory of S.D. Goitein*), pp. 159-167.

פנטון, מקאלה = P. Fenton (ed.), Obadyāh b. Abraham b. Moses Maimonides, *The Treatise of the Pool, Al-Maqāla al-Hawdiyya*, London 1981.

פנטון, שני חיבורים = P. Fenton, *Deux Traités de Mystique juive*, Paris 1987.

פרידלנדר, *Der Sprachgebrauch des Maimonides, I. Lexikalischer Teil, Arabisch-Deutsches Lexikon*, Frankfurt a.M. 1902.

פרידמן, התנגדות לתפילה = מ"ע פרידמן, 'התנגדות לתפילה ילמנהג תפילה ארץ-ישראלים בשאלות ישיבות שמן הגניזה (מתשובתי של ר' יוסף ראש הסדרה)', כנסת עזרא - ספרות יהודית בבית הכנסת, אסיפת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, 'ירושלים תשנ"ה', עמ' 69-102. פרידמן, הישיבה = מ"ע פרידמן, 'על סדר הישיבה בבתי-כנסת קדומים', קדמיניות, כו (תשנ"ד), 143, 64.

פרידמן, נישואין בא"י = M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine - A Cairo Geniza Study*, I-II, New York & Tel-Aviv 1980-1981.

פרידמן, סידור = מ"ע פרידמן, 'הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן', קרית ספר (עתיד לראות אור).

פרידמן, סקירה מוקדמת = M.A. Friedman, 'Responsa of R. Abraham Maimonides from the Cairo Geniza: A Preliminary Review', *PAAJR*, LVI (1990), pp. 29-49.

פרידמן, על שו"ת הראב"ם = 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בראשית, כו-סו (מינחם), לכבוד פרופ' יצחק די גולד, (תשנ"ה), עמ' 259-276.

פרידמן, הצלבנים = מ"ע פרידמן, 'מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ויבית הרמב"ם', קהילה, 40 (תשמ"ח), עמ' 63-82.

פרידמן, יובלי נשים = מ"ע פרידמן, 'יובלי נשים בישראל - מקורות חדשים מגניזת סהר', ירושלים-תל-אביב תשמ"ח.

פרידמן, רשימות תלמיד = מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 523-583.

פרידמן, שו"ת הרמב"ם = מ"ע פרידמן, 'קטעים חדשים של שאלות-תשובות הרמב"ם', מחקרי עדות וגניזה (ספר יובל לכבוד ש"ד גויטיין), ירושלים תשמ"א, עמ' 109-120.

פרידמן, תרומת גויטיין = מ"ע פרידמן, 'משהו על תרומת ש"ד גויטיין למחקר הבין-תחומי של התרבות הערבית-יהודית', ספונות (הכ) (דברי הוועדה השנייה של החברה לחקר התרבות הערבית-יהודית של ימיה-ביניים) (תשנ"א), עמ' 11-20.

פרידמן, תשובת כע"ח = M.A. Friedman, 'Responsa of Abraham Maimonides on a Debtor's Travails', *Genizah Research after Ninety Years - The Case of Judaeo-Arabic*, J. Blau & S.C. Reif (ed.), Cambridge 1992, pp. 82-92.

פרידמן, תשובת ר' יחיאל = מ"ע פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה"רשות"', ספר יובל למשה גיל (עתיד לראות אור).

צוקר, סידור = ש' צוקר בשיתוף א' ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737-746.

קאופמן = D. Kaufmann, 'Zur Biographie Maimuni's', *MGWJ*, XLI (1897), pp. 460-464.

קאסח, איגרות = רבינו משה בן מימון, אגרות, מהדורת י" קאסח, 'ירושלים תשמ"ו'.

קוטשר, מלים = י" קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א.

קיסטר, לא תשבהו = M.J. Kister, "'Do not Assimilate Yourselves..." *Lā tashabbahu...*', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XII (1989), pp. 321-353; M. Kister, 'Appendix', *ibid.*, pp. 354-371.

קרמר, שישה מכתבים = J.L. Kraemer, 'Six Unpublished Letters from the Cairo Genizah', *Maimonidean Studies*, II (1991), pp. 61-94.

רבינוביץ, יד פשוטה = רבינו משה ב"ר מיימון ז"ל, ספר אהבה ע"פ כ"י חתום בעצם כ"ק, מהדורת נ"א רבינוביץ, עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תשמ"ד; ספר המדע, ירושלים תש"ן.

רוזנטל, ד' רוזנטל, 'על קריאת התורה במחזור חד-שנתי בארץ ישראל', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 144-148.

רצהבי, לשונות הגניזה = י' רצהבי, 'לשונות הגניזה כפי עדות ישראל', סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' רכא-רלא.

שאקי, היכל = א"ש שאקי, היכל עבודת השם, בני ברק (תש"ד).

שור, ס' העתים = ספר העתים לר' יהודה אלברצלוני, מהדורת י' שור, קראקא תרס"ג.

שטיינפלד, צ"א שטיינפלד, 'על שיטת הקריאה בתורה של הקולירי', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 266-267.

מרדכי עקיבא פרידמן

שטרן וזשון, על טופס סיה"מ = ש"מ שטרן וס"ד ששון, 'על טופס פירוש המשנה בעצם כתב-ידו של הרמב"ם', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 261-267.

שייבר, איגרת = א' שייבר, 'איגרת בלתי ידועה להרמב"ם? ושירי תהילה לכבוד בנו ונכדו', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' קלז-קמד [שני כתבי-יד הראשונים עם תצלומיהם פורסמו גם במאמר (באנגלית) הנדפס אצל: שייבר, מחקרים, עמ' 195-207].

שייבר, מחקרים = A. Scheiber, *Geniza Studies*, Hildesheim-New York 1981.

שייבר, שאלה = א' שייבר, 'שאלה שנשלחה לרבינו אברהם בן הרמב"ם', סיני, מו (תש"ך), עמ' רסח-רע (= שייבר, מחקרים, החלק העברי, עמ' 58-60).

שילת, איגרות הרמב"ם = איגרות הרמב"ם, מהדורת י" שילת, א-ב, ירושלים תשמ"ח.

שפרבר, מנהגי ישראל = ד' שפרבר, מנהגי ישראל - מקורות ותולדות, א-ד, ירושלים תשמ"ט-תשנ"ה.

תשובות הראב"ם = תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וס"ד גייטלין, ירושלים תרצ"ח.

תשובות הרמב"ם = תשובות הרמב"ם, מהדורת י" בלאו, א-ד, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו.

Bodl. = Bodleian Library, Oxford

CUL = Cambridge University Library

ENA = E.N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America, New York

TS = Taylor-Schechter Collection, CUL